

262343

ORFOSI

FURÉSZ

HO YV

ORVOSI
FÜVÉSZ KÖNYV,

MINT

A' MAGYAR FÜVÉSZ KÖNYV'
PRAKTIKA RÉSZE.

A' Fűvészek és Nemfűvészek számokra
készült, és közhasznavehetővé tétetett

DEBRECZENBENN.

Nyomtatta CSÁTHY GYÖRGY.
M DCCC XIII,

Imprimatur.

*E Regio Revisionatus Librorum Officio Magno-
Varadinensi. 28. Octobris. 1812.*

ANTONIUS SZERDAHELYI
Revisor Libr. Distr.

262.343

3

Szegedi Nemzeti Könyvtár
Leltári szám:

V. 736-5862/1966

FIGYELMEZTETÉS. A' KÖNYVKÖTŐKHÖZ.

Az *Előljáró Beszéd*, vagy az ezen Jegy) (alatt lévő Árkus, ezen Fertály - Árkus közéjébe, t. i. a' *Titulus* és az *Első Rés: Mutató Táblája* közé tevődjön.

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

Mikor a' Könyvíró valamely Munkát kinyom-
tattat, mely felől előre képzeli és reményli,
hogy az kedvességet talál a' Hazábann; az-
után pedig kevés idő múlva látja, hogy az
ő munkáját nem sokra betsülik, és nem is
igen ügyelnek reá: ha abbann az állapotbann
elszégyenli magát, és megszorodván pan-
aszra fakad; vakmerő mérészséggel, háladat-
lanoknak nevezi Hazafüjait; vádolja őket a'
Tudományok, és a' Közjó eránt való érzé-
ketlenséggel, úgymint kik az érdemet sem meg-
esmerni, sem betsülni nem tudják 's a t; az iljen
panaszolkodása, és a' Nemzetre való terhelő-
dése a' Könyvírónak, mindenkor igasságtalan,
és a' Hazát méltatlanúl sértegető rágalmazás.
Mert ha az ő munkája kelletlen; annak soha
sem a' Nemzet, hanem mindenkor ő maga
az oka.

Meglehet, hogy a' Szerző a' maga szülött-
jét, szépnek, jónak, tökéletesnek hitte; má-
sok

sok pedig arról nem úgy ítéltek. Vagy, meglehet hogy a' Nemzet gondolkozása módjára nem figyelmeztet, annak hajlandóságát, tettzését, ízlését nem esmérte; és osztán ahoz magát nem szabta; hanem a' maga Ízlését akarta a' Nemzetre tukmálni. Meglehet az is, hogy a' barátságos biztatásoknak, levelezéseknek, és kivált a' maga hízelkedő képzelődéseinek többet hitt, és ezekenn többet épített, mint a' mennyire oka lett volna. — Megeshetik az is, még pedig igen könnyenn, hogy nem vette gondolóra, minémű kiterjedésű, és az esméretekben hanyadán van az a' Publicum, a' meljnek számára ő írt.

A' Nemzet maga egy nagy Publicum, *Közönség*; de ez a' nagy Publicum, nem sok matériát, és nem sok Könyvet fogad el, mint reá tartozót: hanem ennek a' nagy Publicumnak kebelében, igen sok apróbb Publicumok vagynak. Más a' Theologusoké, más a' Juri-stáké, más a' Természet barátié, más a' Poé-sist kedvellőké, más a' Románbann gyönyörködőké's a' t. Ha már a' Könyvíró nem figyelmez arra, hogy ezek között az apróbb Publicumok között, meljnek? és egynek-é vagy többnek is számára ír: nem tsuda ha megszalatozik reménységében.

Egy szóval: Én is, más is, minden ember személyszerént, tagjai vagyunk a' Publicumnak. Ha már nékem egy új Könyv kezembe akad, és annak matériáját, tzeljjét, rendjét, kidolgozását megkedvellem: megszerzem azt, és nem drágállom. De ha a' Könyvnek matériája reám nézve sovány, és így nem nékem való; ha se Tudományt, se rendet, se tiszta magyarságot a' Könyvbenn nem talállok;
vagy

vagy ha még botránkoztató mondások, vakmerő és betstelen beszédek is fordulnak elő benne: ekkor valóbann se a' mások dítsérése, se az Auctor panaszolkodása soha rá nem vésszen, hogy szeressem azt, a' mit nem szeret-hetek.

A' régibbetske Íróink, sokat tépelődtek a' Zoilusokkal, és igyekeztek azokat munkáiktól elhurítani. Ez a' tünődés szükségtelen! mert mint az ártalmás bogaraknak, úgy a' gúnyoló és értetlenül tsúfoló Zoilusoknak idejek, hamar ki szokott telni, 's a' t; 's azután a' Könyvnek (ha érdemli) megjő a' betse.

Mikör a' Magyar Fűvész Könyv, Tudománý formábann Világ eleibe jött, és mint különös Jelenség a' maga nemében, várta minémű figyelmetességet fog magára vonni a' két Hazábann: két rendbéli Hazafiaknak íteltételektől, és kedvektől vólt kéntelen, fel-függeszteni szerentséjét, t. i. az Ifjakétól és a' Meglett embereketől.

Kevés idő múlva pedig kitettzett, hogy a' Nemzetnek legszebb része és reménysége előtt, a' Tanuló nevendékek, és az Ifjak előtt, a' Könyv szembe nem tűnt, és esmérten maradt, mint olyan a' meljet érteni nem lehet. Igen is! mert a' Természet Históriajának kivált ez a' Része, magyarul és Tudománý formábann, sohol sem tanítódik a' két Hazábann, holott az Ifjúi Kor, természettel gyönyörködik abbann a' mi szép, haszonkeresés nélkül is, és ha vólna a' ki figyelmeztetné reá, repeső örömmel fogadná azt.

Ott van ugyan majd minden Oskolák-bann, a' tanulni való dolgok Laistromábann, a' Természet Históriája is: de az nem egyéb annál, a' mi más Nemzetek szokásából mi reánk is elragadt, t. i. hogy a' Tanuló képze-lődéseit, múlassák a' soha nem látott és nem is látandó, Természeti Dolgokonn való tsu-dálkozással; hogy a' gyermek tudjon beszélni az *Elefántról*, *Tzethalról*, a' *Kókós-dióról*, *Tzû-kornádról*, a' *Borsot*, a' *Kávét* termő Tserjék-ről 's a' t. Mikor osztánn ezekenn általesik a' Tanuló: többé eszébe se jut a' Természet His-tóriája; mert nem tudja, hogy az, nem valami széljel szórt, egyről másról való mendemonda Beszéd, hanem Tudomány Rendbenn álló Alkotmány.

Másod rendbéli Hazafiak, a' kiknek íté-leték elibe állott a' Fűvész Könyv, azok, a' kik már az életre való készülésnek oskolájából kikelvén, Hivatalokbann, Polgári egybeköt-tetésbenn vagynak, sőt nagyobb részent Fa-miliások is, de azért a' Tudománybeli dol-gokkal, és olvasással fel nem hagynak.

Az Ifjúságot felváltó Embekor, a' Természet rendi szerént, megszokta változ-tatni az ember gondolkozásának módját; és a' tselekedetekbenn többé nem a' gyönyörködés a' fő rugó, mint az Ifjúságbann volt, hanem a' haszon, és a' gyönyörűséget is tsak a' haszon teszi édessé. Azt lehet átaljábann mondani, hogy ebbenn az Időkorbann, nevénel fogva sem kívánja az ember esmerni azt a' Plántát, meljnek se kárát, se hasznát nem tudhatja.

Mindazáltal ezen Hazafiak közzül sokak-bann, a' Plántákkal való megesmerkedésnek
gyö-

gyönyörködtető ereje, valamennyire kimutatta magát. Mert, némeljek, a' kik előtt a' Deák Botanica nem vólt esmeretlen: ezt a' Tudományt magyar nyelvenn, nagy örömmel és kedvességgel vették; a' Fűvész nyelvenn, és az új nemű nevekben, nagy meglepéseket és gyönyörködéseket találtak. — Mások igen szépnek találván azt, a' mit az előbeszéd ígért, hogy az esmeretlen Fűvet, a' Könyvből meg lehet esmerni: Dilettántokká lettek, még a' szép Nemből is; az az, kezekbe vévén a' Bévezetést, megolvasták, és abból a' Tudomány kúltsára ráakadtak. — Mások ismét, szerettek volna ennek az esméretnek nyitjára jutni: de érzették, hogy arra már sem idejek, sem békességes tűrések nem lehet; sajnállották hogy Ifjúságokban arra útasítást nem vettek.

Ataljában pedig ezen Hazánkfiak úgy ítélték, hogy a' Fűvész Könyvnek, soha se lesz addig kedvessége és kelete; míg annak Praktika része, a' Fűvek hasznainak előadása, ki nem adódik. Úgy is lett; mert ez a' munka, világra lett jövele után, harmadfél esztendőre, félre tétetett és elfelejtetett. De már ennek a' Nemzet az oka? Ingyen sem!! Gondolóra kell vala venni azt is, hogy a' tsupa esméretbeli gyönyörködésnek útja, a' Természetre nézve, a' tanuló Ifjúság előtt, még nints kinyilva; azt is, hogy annak kinyitására, az a' Könyv bizonyosan nem fog felvevődhetni, mert még annak nints ideje; azt is, hogy ámbár magában is eléggé gyönyörködtető a' Plántákkal való esmerkedés: tsakugyan igasságok van azoknak, a' kik a' haszon nélkül való gyönyörűséget, hamar elenyésző tse-

kélységnek tartják, meljre az ember könnyenn rá ún, mint a' Mu'sika hallgatására, bár akár-melj szép legyen is az.

Így hát a' sok esztendei terhes munkával készült Fűvész Könyv, hasonlónak láttzik ahoz az idő előtt született magzathoz, melj születése után kevés napokkal meghólt. De mégis talám nem enyészett el ebbenn egészen az Eleterő, hanem tsak elállott, és még felszerkenhet. Ébresztője lehet annak az, hogy a' melj magyar Könyvek azolta kijöttek; azoknak érdemes Írói, többnyire ennek nevezetit fogadták el, mikor valamelj Plántát említeni szükség vólt. Még bizonyosabb ébresztője lehet pedig az, ha kiadódnak a' Plántáknak ré-genn kívánt, és mind ez ideig sürgetett hasznai is.

Ennek a' közönséges és méltó kívánságának teljesítése, ezen Könyvnek tzélja, melj úgy jelenik meg, mint a' Fűvész Könyvnek, Praktika, vagy hasznot mutató Része, hogy így már, ne tsak a' gyönyörködtetésnél, hanem a' haszonnál fogva is, ajánlja magát a' Hazának.

A' Természet barátinak kitsiny Publicumánál, sokszorta nagyobb az orvosságokat tudni szeretők Publicuma, melj a' Nemzetnek minden részei közt elterjedt. Ha ennek figyelmezőbb része, megtalálja kedvelleni azt, a' mit látni fog, t. i. hogy az orvosi erők közt is, van valami bizonyos rend, a' Plánták alkotásának rendi szerént: nem lehetetlen, hogy a' Plánták rendeinek esméretét is megkedvelli, és abból a' nagyobb Publicumból, ama kissebb is valamennyire megszorodik.

A' mi már magát ezen Orvosi Fűvész Könyvet illeti: Ez két Részekből áll:

1) Az Elsőbenn, szóll közönségesenn az Élőtestekről, azoknak Életekről, Életerejekről, Tápláltatásokról 's a' t; továbbá az orvosi Plántákról, azoknak megesmértető jeleiről, a' velek való élés módjáról, és végre azoknak munkájokról az emberi testbenn. Ezeknek kidolgozását, szükségesképpenn előre kellett botsítani, mert a' nélkül, a' második Részt megérteni, és haszonra fordítani nehéz lett volna.

2) A' Második Részbenn, az eddig esmeretes hasznú Plántákat, egyenként felszedi a' Fűvész rend szerént, és azoknak orvosi erejeket, az újabb Tudósok Orvosi-szeres (*Materia Medica*) Könyveikből * kiszedve, sum-

(4

sum-

* A' Haszonra fordított Orvosi-Szeres Könyvek ezek:

Johann Adam Schmidts, <i>Materia Medica</i>	Wien	1811.
Justus Arnemanns, <i>Practische Arzneymittellehre</i>	Götting	1798.
Conrad Mönchs, <i>Lehre von Arzneymitteln</i>	Hamburg	1792.
Villiam Cullens <i>Materia Medica</i>	Leiptzig	1790.
Christoph Jacob Mellins <i>Materia Medica</i>	Francfurt	1789.
Ludvig Leberecht Lősekes <i>Materia Medica</i>	Berlin	1785.
Stephani Blancardi <i>Lexicon Medicum</i>	Lipsiac	1777.

summásonn előadja, megemlítvénn sokaknak Gazdaságbeli hasznaikat is, meljokról írott Gazdaságbeli könyvek számosann vagynak.

Az orvosi Plánták előszámlálására, legjobb és legtökéletesebb a' Fűvész Rend. Ez által lehetett elkerülni sok haszontalan szószaporításokat, és ugyan azon dolognak húszt's harmintz heljen való előhozását. Most tsak két vagy három dolog van, a' mi a' Könyvbenn több heljekenn előfordúl, még pedig kész akarva és tzelből: még is meglehet hogy az sem fog mindeneknek tettzeni. Hátha a' Plánta néveket, az Abéce betűinek (*itt valóbann nevétséges*) Rendébenn, adtam volna elő? úgy, vagy az olvasót kellett volna minden léptenn nyomonn másuvá igazgatni: *Lásd itt Lásd amott*; vagy a' Könyv, az ugyan azon dolgoknak sok heljekenn való emlegetése miatt, kiállhatatlan lett volna.

A' Fűvész-Rend szerént, az ugyan azon természeti Rendre tartozó Plánták, mind együtt állanak; ezeknek közönséges tulajdonságaikat, egyszer megmondani elég, és osztánn summás rövidséggel lehet előadni, az oda tartozó több Plántákat, meljek különös erejekkel és hasznokkal, magokat a' többektől megkülömböztetik; de még így sem lehetett, és nem is kellett elkerülni, hogy ugyan azon Erők, sok más, külömböző Seregre és Rendre tartozó Plánták alatt is, ne említődjenek. Ennek a' Rendnek ez is a' haszna, hogy ez a' Könyvetske, szükégtelenül nagyra nem nőtt; de az sem utólsó haszna, hogy az olvasónak igen jól esik az, mikor egy Plántának erejét megtanulvann, ugyan akkor már tud monda-
ni

ni többeket is, meljeknek ereje amahoz hasonlít, vagy közelít, úgy hogy szorúltság idejénn, eggyikkel a' másik heljett lehet élni.

Hogy pedig ezen Könyvnek, ne tsak a' Fűvészek vehessék hasznát, hanem minden ember valaki akarja: tehát sok Tartományos, vagy Népközt forgó Plánta neveket, meljeket ezelőtt számos esztendőkkel kezdettem öszveszedni, most mindeniknek mellé tévénn a' megállított Magyar, és Linne szerént való Deák nevezetit, ezen Könyvbe bétettem, a' negyedik vagy utolsó Tóldalék Laistromba, meljet Igazító Laistromnak neveztem. — Találtam még itt ott a' Könyvekbenn, az Indiai közönségesebb terméseknek, minéműek a' *Bors*, *Gyömbér*, *Kávé*, 's a' t. neveinn kívül több Fűszeres nevezeteket is: de mivel azok, többnyire oljan Plántáknak gondolomra adott vagy fordított nevei, meljeket a' Magyar Hazábann látni nem lehet; tehát azokkal a' heljet foglaltatni nem akartam.

A' ki már, a' szokott Tartományos, vagy a' Nép közt forgó névénn esmervénn valamely Plántát, arról kívánna a' Könyvbenn olvasni: ha azt a' nevet a' Mutató Táblábann meg nem találja, keresse fel az Igazító Laistrombann, és ott a' megállított neveknél fogva, rá igazodik. Ha pedig a' Plánta a' Könyvbenn benne nints: annak vagy az az oka, hogy azon Plántának orvosi erejéről, semmit se tartanak, vagy azt, hogy valameljik Természeti Rendhez tartozik, meljbenn a' hathatósabb szerek elő lévénn adva, a' tehetetlenekből sok kihagyódott, meljikbenn azombann meg van a' Természeti Rendnek, közönséges tulajdonsága és ereje.

E' szerént ez a' Könyvetske Orvosi Fűvész Könyv: mert a' fűveket esmérni szeretőknek megmutatja azt a' mit kívánnak, t. i. a' Hazai Plántáknak erejét, és orvosi hasznait. Orvosi szeres Könyvnek (*Materia Medica*) nem lehet mondani, mert a' tapasztalt hasznos szerek, nem tsak a' mi Hazai Plántáinkból, hanem idegenekből is, sőt az állatok és Asványok Országából vétetett Materiákból is készülnek.

Mivel hát ezen Könyvetskének tzélja szerént, itt ingyen sem az a' Kérdés: Meljik betegséget mivel kell gyógyítani? hanem ez: Meljik Plántának, minémü ereje van? és mitsoda nyavajákban lehet hasznos? látnivaló, hogy ez teljességgel nem orvosló Könyv; és azt éppenn nem kell várni tőle, hogy az orvoslás módját tanítsa. — Vagynak számos orvosló Magyar Könyvek, és a' Köznép kezénn forognak ** meljek azt tanítják: ennek pedig az éppenn nem tzélja.

Ez

** Az Orvoslásról írott némelij Magyar Könyvek: (ide nem számlálván az Egésség fenntartásáról, a' Borbélyságról, Bábamesterségről, és magános nyavajákról, p. o. Pestisről, Himlőről, Kőszvényről's a' t. írott Könyveket, meljeknek száma igen sokra megyen.)

H. Mélius Péter Herbariuma	Kolo'svár	- 1578.
Bejthe István Fűves Könyve	Németújvár	- 1595.
Péchy Lukáts Szűzek Koszorúja	Nagy Szombat	1591.
Apátzai (Csere) János Encyclopaedia	Ultrajectum	1653.
újra nyomtatódott	Györbenn	- 1803.

Ez tsupánn a' Plántákról, és azok közt is tsak a' Hazaiakról szóll: az orvoslás pedig nem tsak a' mi Hazaifüveink által megyen véghez.

Miz áldi Kerti dolgoknak Orvosi hasznai - - - - -	<i>Kolo'svár</i>	- 1669.
Páriz Pápai Pax Corporis -	<i>Kolo'svár</i>	- 1690.
újra nyomt. Lótsénn 1692.	<i>Kolo'svár</i>	- 1774.
Köles éri Sámuel Orvoslás Regulái, a' Kolo'svári Kalendáriumok végénn - - - - -		1723—1730.
Perlitz Dániel Házi Orvoságok - - - - -	<i>Budánn</i>	- 1740.
detto Úti-társ, Házi és Úti Patika - - - - -	<i>Budánn</i>	- 1740.
Csapó Jó'sef Kis gyermekek Ispotálja - - - - -	<i>N. Károly</i>	- 1771.
detto Fűves és virágos Kert -	<i>Po'son</i>	1775, és 1792.
detto Orvosló Könyve - - -	<i>Po'son</i>	- 1791.
Störk Orvos Könyve, Fordította Milesz Jó'sef - - -	<i>Béts</i>	- 1778.
Störk Orvosi Tanítása, Fordította Rátz Sámuel - - -	<i>Budánn</i>	1778, 1780.
Rátz Sámuel Orvosi Oktatás	<i>Po'son</i>	1776, 1778.
detto Orvosi Praxis - - - -	<i>Buda</i>	- 1801.
Marschall Orvos Aszszony	<i>Kolo'svár</i>	- 1791.
Szentmihályi Mihály' Házi Orvossági - - - - -	<i>Vátx</i>	- 1791.
Váli Mihály Házi Orvos. Szótár - - - - -	<i>Györ</i>	- 1792.
Rosen Miklós a' Gyermekek Orvoslásáról - - - - -	<i>Pest</i>	- 1794.
Weszelszki Antal Fa és Fűszeres Könyve - - - - -	<i>Pest</i>	- 1798.

véghez. — Ez külön-külön veszen fel minden Plántát, és annak erejéről beszél, minden mással való elegyítés nélkül: az orvoslásbann pedig, a' betegség okaihoz és a' betegnek környülállásihoz képest, öszveelegyítenek egyszerre több szereket is, mindeniket bizonyos tzelből. — Ez igen sok Plántáknak orvosi hasznaikat mondja meg; az orvoslásra pedig azoknak huszadrésze sem kívántatik; a' honnan itt a' Betegségek, a' Mutató Táblába bé nem mentek; nem is vólna annak semmi haszna, mert tsak zürzavarba vinné a' keresöt, 50—60 felé is igazítvánn azt egy betegség-re nézve. — Egy szóval, az orvoslásbann a' betegségek eredetének, okának, környülállásinak, sokképpenn való változásinak gondos nyomozása kívántatik meg: ezekhez pedig a' Füvész Könyvnek semmi köze nints.

Azom-

Haiszler György Orvosimunkája	<i>Veszprim</i>	- 1801.
Enyedi János Falusi ember Patikája	<i>Kolo'svár</i>	- 1801.
Zsóldos János Aszszony Orvos	<i>Győr</i>	- 1802.
Házi különös Orvosságok egy Tóldalékkal	<i>Kolo'sv.</i>	1773, 1785.
és Vátzon		1791, és 1795.
Házi Orvosságok, és Salernitana Schola	<i>Kolo'svár</i>	- 1785.
Házi Orvosságok és Méhtartás	<i>Vátz</i>	- 1795.
Néma Orvos, a' Fálusiak számára	<i>Po'son</i>	- 1805.

Azombann, a' ki akarja, ezen Könyvből szerzett esméreteiből, orvoslásra tzelező jegyzéseket tehet a' maga számára, és azt senki sem ellenzheti; valamint azt se, ha az ártatlanúl hathatós Plántákból, Házi-gyűjteményt szerez magának. *Lásd a' Bérekesztést.*

Meglehet, hogy ezen Könyvetskébe hibás állítások is tsúsztak bé. Ha tsúsztak: azokat az én rovásomra róni nem lehet, mert én az Orvosi dolgokbann tsak Dilettánt lévén, a' Második Részbenn, magamnak felette kevés szabadságot engedtem: hanem követtem szoróssann, a' nagy Tudományú és tapasztalású Orvosokat; és tsak ezeknek tapasztalásbeli állításaikat írtam be. Ezenn az okonn, a' tanúlt Orvos is, a' maga tulajdon Publicumának kissebbítése nélkül, ezt a' Könyvet Kontár munkának nem bötsmölheti. Ha ellenkező értelmekre akadtam: a' Kérdés alatt lévő dolgokbann így keztem magamat minden módon megvilágosíttatni, hogy a' jobb részt választ-hassam. A' hol ezzel nem bóldogúlhattam; az egész dolgot hallgatással elmellőztem, mert tudom, hogy mind azok mellett a' Felséges esméretek mellett is, meljekre a' *Physiologia* és *Anatomia* tanít, számtalan sok dolgok vannak az ember. Alkotmánybann, meljek túl esnek a' Láthatáronn, a' hová a' Halandónak legélesebb látása is el nem hat.

Tsakugyan pedig bátorkodtam, a' magam tapasztalásaiból is, három vagy négy dolgot, a' Tudósok állításai közzé befészkelni: mert azok olyan ellenemondhatatlan tapasztalásokonn épültek, meljek azon dolgoknak igasságát, minden kétségenn kívül valóvá tették.

Ez alkalmatossággal, a' Fűvész Könyv első Darabjára, szükség némely jegyzéseket tenni.

1) Sokann megütöztek a' sok új nevekben, és úgy néztek azokat, mint a' Fűvész-kedés tanulásbann igen nagy akadályt. Ezeknek megnyugtatósokra való az első Tóldalék Laistrom, melj megmutatja, hogy a' régi neveköl több megmaradt nemi névnek 300-nál, a' mennyit előre ingyen sem lehetett volna reményleni. Igen is, mert minden meghagyható neveket meghagytunk, új neveket pedig tsak akkor formáltunk, mikor arra a' kén-telenség szorított.

Alkalmatos új Nemi Nevek, ha sokkal többek vólnának is nem ártana. Mert a' kik már Fűvész-kedni kezdettek; mindnyájann azt állítják, hogy a' Plánta kikeresése közbenn, hat új név; melj a' tzímerből van véve, a' plántával együtt sokkal könnyebbenn és állandóbbúl megragad, mint eggy régi név, meljet azelőtt nem tudtak.

2) Kívánták vala, hogy adódnék oka az új Nemi nevek származtatásának. Ezek hát rendbe szedve, és eredetek szerént felosztva, állanak a' második Tóldalék Laistrombann. Ott magyarázó beszédekre szükség nints, mert a' meljek a' Nemi tzímerből vevődtek: azokat megmagyarázza maga a' Tzímer, tsak meg kell nézni. A' Termetből vetteket, a' termet 's a' t.

3) A' Botanicához értők azt sajnálták, hogy Tulajdon Fajnevek kevesenn vagynak a' Fűvész Könyvbenn, holott azok igen nagyon könnyítik a' Fűvészség tanulását. Az igaz hogy azt méltánn lehet sajnállani. De hogy
azon

azon tekintetbenn is nem nagyon sovány a' Fűvész Könyv, és még ezután is könnyenn lehet a' tulajdon Fajneveket szaporítani: azt mutatja a' harmadik Tóldalék Laistrom.

4) A' két Hazábann bizonytalán találtatható Plánták, ezen jeggyel (!) jegyeztettek valameg. Ugyde számos Plánták vagynak nálunk, melyeknek ez a' jegy nints elejébe téve: ellenbenn vagynak oljanok is, melyek előtt ott a' jegy; de kéteikédni lehet hogy vólnának a' Hazábann. — Ezen jegyre tehát többé semmit sem kell vigyázni.

5) Sok Neminevek, bár eleinte Darabosoknak tettettek is: úgy láttzik, hogy a' hozzá szokás által kisimúlnak: de tsakugyan vagynak köztök oljanók is, melyeket kár vólna megszervedni. Iljen Nro 374. a' Tátkanaf, bár a' Nemi Tzímerből van is véve. Jobb leszsz e' helyett Kanafáj; az *aj* tévénn nyílast, a' mint ezen szókból kitettzik: *Ajak*, *Ajazó*, *Ajtó*, *Ajtató*, *Ajtás* *Ajulás*, — Nro 311. a' Fütéj jó Neminev vólna; de mivel ennek a' Nemnek régi jó neve ez, Szettyin: jobb leszsz a' Fütéj helyett ezt tartani meg. — Nro 470. a' Higviritz. Így hívják Hazánkban némely részeibenn az édes gyökeret, és mi is azért hagyta azt meg (*mint régi nevet*) Neminevnek. De látni való, hogy soha sem leszsz ez, szép Magyar hangzású név. A' Higviritzet formálták az édes gyökérnek ezen Patikai nevéből: *Liquiritia*. Ugyan ebből sokkal alkalmasabb lágyított név lesz ez: *Likritz*, melyet jó leszsz a' Higviritz helyébe tenni. — Nro 105. a' Bodonpót, a' Nemi Tzímerből van ugyan véve: de ez a' tsinos virág, mely megszaradva is skarlát színét megtartja, ennél

ennél a' durva névnel kellemetesebb hangzásút erdemelne. Tsínosabb neve legyen hát ez: **Bíborka**. — A' 15-dik szám alatt e' heljett *tzérnalevelű Gy.* ezt kell tenni: *keskenylevelű*.

6) Tudnivaló, hogy igen sok Plánták lehetnek, és naponként találtnak a' Hazábann, meljék a' Fűvész Könyvbe be nem mentek. Ha valaha szükség lenne reá, hogy ez a' Könyv még bővítődjön is: az olyan Plántákat kellene a' Fűveszkedésbenn gyönyörködőknek, szorgalmatosann öszveszedni; és azoknak neveit, leírását, sőt magokat a' Plántákat is egymással közleni. Iljen gyűjteményetskét, az én Successorinnál is fognak találni.

Írtam Debreczenbenn, Május 1. Napján
1813-dik Eszt.

DIÓSZEGI SÁMUEL.

Debr. Préd. G. Not. és Esp.

AZ

ELSŐ RÉSZBEN

ELŐADÓDOTT DOLGOK.

		<i>Lap.</i>
I.	Tzikkely. <i>Az élő testek</i>	1
II.	— — — <i>Az Életerő</i>	3
III.	— — — <i>Az Életerő munkái. Formáló, Viszszaszerző, és Tenyésző Erők</i>	9
IV.	— — — <i>Az organizált Testeknek alkotása és alkotó részeik</i>	15
V.	— — — <i>A Tápláltatás, annak szükséges volta, matériája, és módja</i>	28
VI.	— — — <i>A Természeti Erők (Chemismus) és az Élbeszközös Erő (Organismus) közt való különbségek</i>	38
VII.	— — — <i>Az ember Egésége, Betegsége, Orvosság.</i>	41
VIII.	— — — <i>Az Orvosi Szerek Feltalálása</i>	45
IX.	— — — <i>A Hazai önként termő és termesztett Növények</i>	52
X.	— — — <i>A Plánták orvosi erejének megemertető Jelei</i>	57
XI.	— — — <i>Az Orvosi Plántákkal való élés módja</i>	71
XII.	— — — <i>Az Orvosi Plánták munkái az ember testében</i>	75
	<i>Hányatók</i>	76
	<i>Hashajtók</i>	80
	<i>Gőzöltetők, Izzasztók</i>	83
	<i>Vizellehajtók</i>	85
	<i>Pirüsköltetők</i>	89
	<i>Mejztisztítók</i>	91
	<i>Szélhajtók, Gyomorerősítők</i>	92
	<i>Gilisztaűzők</i>	94
	<i>Havítisztulást indítók</i>	97
	<i>Hívesítők</i>	98
	<i>Erössítők</i>	99
	<i>Serkentők, Élesztők</i>	107

<i>Vérhígítók, Vékonyítók</i>	-	-	112
<i>Felolvasztók, Oszlatók</i>	-	-	133
<i>Senyvedés ellenvalók</i>	-	-	134
<i>Görtsoszlátók, Innyújtók</i>	-	-	135
<i>Fájdalomenyhítők, Altatók</i>	-	-	137
<i>Bőrt veressítők, Hólyaghúzó</i>	-	-	137

ELSŐ RÉSZ.

AZ ÉLŐ TESTEKRŐL, AZOKNAK ÉLETEKRŐL, TÁPLÁLTATÁSOKRÓL, ORVOSOLTATÁSOKRÓL, AZ ORVOSI PLÁNTÁKRÓL, AZOKNAK MEGESMER-
TETŐ JELEIRŐL, ÉS A' TESTBENN VALÓ MUN-
KAJOKRÓL KÖZÖNSÉGESEN.

I. CZIKKELY.

AZ ÉLŐ TESTEK.

Az élet nélkül való, vagy külső Természet kebe-
lét, úgymint: a' földet, vizeket, levegőet, bétöl-
tötték az Élő Testek, t. i. a' számtalan Plánták,
és Élő állatok; meljek igen sok tulajdonságokra
nézve, az élet nélkül való testektől, földtől, ér-
tzeztől 's a' t. egészen különböznek, és Orga-
nizált vagy Élőeszközös testeknek nevez-
tetnek — mi okonn? alább fog megtettzeni. —
Az ő életeknek *Históriája* summásonn ebből áll;

1. Származnak a' nemzés által, magokhoz hasonlóktól. 2. Kifejtődnek, és nevednek, mind hosszúságokra, mind vastagságokra nézve, a' tápláltatás által, bévévén magokba a' tápláló matériát, és annak némely részét a' magok testvé formálván. 3. Hosszúságra 's magasságra való növésekben megállapodnak, mihelyt annyira nőttek, a' mennyit mindeniknek alkotása kíván; és ettől fogva ezen meglett állapotba maradnak; és ha nőnek is, csak vastagságokra nézve nevednek. 4. Mikor a' megnövés állapotjához közelítenek; megmozdul benne a' nemzésre való ösztön, és alkalmatosokká lesznek arra, hogy kivált meglett korokban, a' párosodás által magokhoz hasonlókat származtassanak magokból. 5. Fogyatozván, vagy egészen is megszűnévén benne a' nemzésre való tehetség, megvénülnek, roskadnak, lassanként belső részeik bédugúlnak, tápláltatások megszűnik; meghalnak, és elrothadnak; (Ez a' természeti, és az állatokra nézve is fájdalom nélkül való Halál) de az életnek akármeljik időszakában is meghalnak, ha valamely külső vagy belső erőszak alkotásokat megbontja.

Jegyzés. Az Élő Testek származásáról mi csak annyit tudhatunk, a' mennyit látunk, t. i. hogy azok magokhoz hasonlóktól származnak a' nemzés által, és ezt nevezzük Hasonlo Nemzésnek (*Generatio univoca*): de annak titkaiba teljességgel bé nem tekinthetünk. A' régiek közül sokann azt hitték, hogy az organizált testeknek rothadékból, maga a' Természet formál plántákat, férgekét, sőt nagyobb állatokat is; és ezt nevezték történetből való nemzésnek (*Generatio aequivoca*). Ez ellen a' vélekedés ellen az okoskodás, és tapasztalás erősen hartzol; de meg kell vallani, hogy ugyan azon tapasztalás, nehézségeket is gördít előnkbe. Mert vagynak olyan plánta forma növések, gombák, moszatok, penészek, és álla-

állati testek is, mint a' belekben lévő giliszták, májban, agyvelőben termelt férgek, 's a' t. meljektől az organizált alkotást megtagadni nem lehet; azomban azt igen nehéz megmutatni, hogy nemzés által a' magokhoz hasonlóktól származtak volna. Míg hát itt a' gondos vizsgálás a' titkot egészen fel nem fedezi; úgy nézhetjük ezeket, mint a' közönséges törvény alól való kevés kifogásokat; mert egyébaránt tudjuk, hogy az Élő Testek egész Országában, mind a' plánták, mind az állatok nemzés által szaporodnak. A' történetbeli nemzéshez számlálták azt a' különböző nemzést is, mikor valamely organizált testől, magához nem hasonló, hanem tőle különböző származik, p. o. a' tölgyfától a' gubó, a' pillangótól a' hernyó, melynek két változásonn kell általmenni, míg az anyához hasonló pillangó leszsz belőlle.

II. C Z I K K E L Y.

AZ ÉLETERŐ.

Mimódonn készül el a' nemzés által az organizált testnek kezdete, magzatja, bimbója, vagy magva, meljnek szövete midőnn kifejtődzvénn, kiterjed, egy meghatározott formájú plánta, vagy állat leszsz belőlle? mitsoda erő ébreszti és éleszti azt a' kifejtődzésre? ezeket tsak a' Természet Alkotója, az Életnek Ura tudja; magok pedig a' nemzők ezekben semmit sem tudnak. Élég az, hogy a' fogantatáskor a' megtermékenyítés által adatik az organizált testek magvába, magzatjába egy Életerő, melj a' magzat szövetének minden részeire kihat, és azonnal munkásságra ébredvénn, annak szövetét fejtegetni, terjeszteni kezdi; azt az Anya nedvességeiből táplálja, neveli. Míg a' magzat az Anya Plántában, Anya állatban van, és annak nedvességeiből tápláltatik: addig az ő életeroje az Anya életerojével egybeköttetésben

benn van, az által segítődik, és annak változásait megérzi. Elválík pedig az Annyától, mikor már annyira kifejtődött, hogy magától is élhet, mely léssen a' Plántákban a' mag megérésekor, az Állatokban a' megtojásakor, és eleven szülés-kor, és ettől fogva az Életerő munkálkodik a' testben szünet nélkül, mind halálig.

Nevezetes pedig az, hogy minden nem eleven szülő organizált Test magzatjában, el áll az Életerő, mint az óra, mikor az az Annyától elválík, és minden kitettző munkásság nélkül, tsendességbe van és nyugszik; mind addig, míg ahoz való kedvező környülállások azt fel nem ébresztik. Ebben az állapotjában egyebet nem tselekszik, hanem hogy a' testet a' melyben van, rothadni nem engedi. A' búza, és sok egyéb magvak, száraz helyen sok esztendeig elállanak; azután pedig földbe vettvénn, annak nedvessége, és a' nap melege, felébresztik benne a' nyugvó életerőt, kikelnek, és felnevelkednek. Sok plántáknak magvai ha olyan mélyen esnek a' földbe, hogy a' napnak szükséges melegsége, a' levegő és nedvesség hozzájuk nem juthat, és a' földnek rajtuk fekvő terhe nyomja azokat: századokig elheverhetnek a' föld alatt, úgy, hogy az életerő csak nyugszik benne, de meg nem fúlad. Innen van, hogy ha a' földet mélyen felássák: az alólról kikerült földből olyan plánták is kelnek ki, melyekhez hasonlók azonn a' környékenn nintsenek. De ha nem mélyen van is a' mag a' földben: az abban nyugvó életerőnek felébredését, az esztendőnek minémúsége, és az időnek járása, a' plántáknak egymáshoz való vonzódása, vagy egymástól való idegenkedése, a' földnek keménysége, vagy annak felpuhítása 's a' t. vagy segítik, vagy akadályoztatják.

P. o. Elvetik a' konkolyos búzát, és ha az esztendő nem hozzá való, a' konkoly ki nem kél: ellenbenn vessék el a' legtisztább búzát; ha az idő járása oljan, melj a' konkolybann nyugvó életerőt felébreszti; konkolyos leszsz a' búza; és helyesenn mondják a' gazdák, hogy *most ez vagy amaz plántának, van, vagy nintsen ideje*. A' Reptze az Árpával szeret kikelni, és mikor ideje van, az egész árpa földet elborítja, bár ha legtisztább volt is az elvettetett árpa. Vetettek volna pedig ugyan azon földbe más magot: a' reptze koránt sem költ volna ki oljan bővséggel, vagy egészen is oda maradt volna. Sok plánták magvai a' kemény gyeptebb ki nem kelnek, akár mennyi ideig heverjenek ott: de vegyék a' földet mivelés alá: azonnal kimutatja magát a' *Muhar, gyom Amaránt, Füstike, Lúdhúr 's a' t.* és a' kertekbenn a' *borsos Szátorja, Mák, Kapor, Pesztertze 's a' t.* Tapasztalásonn épült a' Magyar Gazdáknak amaz állítása, hogy *ha az ember a' köles magvából kifogy; szántsa fel az Országútját, és magra kap belőle.* — Így nyugszik az Életerő a' Madaraknak tojásibann is a' kotlásig; a' Kételtűeknek tojásaikbann addig, míg a' nap melege azt fel nem ébreszti; az Őszi Pillangóknak tojásaikbann egész téleln által, míg a' kikeleti napnak melege azokat ki nem költi. Ha pedig a' magbann, vagy magzatbann az Életerő megfúl, elenyészik: annak el kell veszni és rothadni. A' búza megdohosodik, a' tojás megzápúl, az állat megvét.

De nem tsak a' Magbann és Magzatbann, hanem a' már kifejtődött organizált testekbenn is, eláll és nyugszik az Életerő, bizonyos időkbenn és környülállások között. Így nyugszik az rendszerént az Élőfák bann, és a' két 's több esz-

tendeig tartó fűveknek gyökereibenn egész télell által; így nyugszik a' Bogarakbann az ő életeknek második időszakaszábann, midőnn bábokká változánn hevernek a' rejtek helyekenn, vagy a' koporsókbann, meljekbe magokat beszötték; így nyugszik a' télell alvó állatokbann is, három, négy 's több hónapokig. Sőt nem lehetetlen, hogy ha valamely télell alvó állat, *Ürge, Hörtsök, Kigyó, Béka* 's a' t. méljenn találta magát a' föld alá ásni: esztendőkről esztendőkre nyugodva marad benne az Életerő. Különös, és tsudálkozásra méltó példája van az elállott Életerőnek a' Varasbékák bann. Megesik t. i. (a' mint azt erőssenn állítják) hogy mikor a' nagy vén fákat hasgatják, vagy a' márvány köveket darabolják, azoknak közepéből varasbéka gördül ki, melj a' szabad levegőre jutvann, kevés idő múlva feléled. Mint-hogy annak oda lett jutásának sem a' fábann, sem a' márványbann semmi nyoma nem láttzik: azt lehet gondolni, hogy a' márványba még akkor bévette magát, mikor az agyag vólt, a' fába pedig mikor az fiatal vólt, és benne egy két esztendeig aluvann, az alatt a' fa a' lyukat kéreggel bévonta, a' levegőeget tőle elzárta, és így az Életerő Századokig lehetett benne elállva, vagy nyugvó állapotbann. Ide tartozhatnak az Ázalék Férges is, meljek megszáradva, esztendőkről esztendőkre, az életnek minden jelensége nélkül vagnak: de mihelyt a' víz, vagy más nedvesség hozzájuk ér, azonnal felélednek.

Az emberbenn nem szokott rendszerént elállani az Életerő egész haláláig: vagnak mindazáltal olyan nyavaják, és más környülállások, meljek ő benne is elállítják azt; de a' melj azután vagy magától elindúl, vagy el lehet azt indítani, ha nem késnek a' segedelemmel; mert kü-

löm-

lőmbenn az elállott Életerő örökre is elalszik, és az ember meghal. Van az ájulásnak egy bizonyos neme (*Asphyxia*) meljet a' köznép *Elrejtezésnek* nevez. Ebbenn az állapotbann, melj egy 's két nap, tovább is elszokott tartani, a' betegbenn az életnek semminémű nyoma nem láttzik. Így állítja el gyakrann az Életerőt, az igen éles nyavaják erőszakja; melj állapot a' haláltól egyébbenn nem különböz, hanem hogy a' rothadásnak bizonyos jelei nintsenek a' testbenn. Ebből tettzik meg, melj veszedelmes dolog a' holtakat, kivált a' hirtelen és az éles nyavaják rövid ostromi után meghalni láttattakat, addig eltemetni, míg a' bizonyos halál jele a' rothadás, ki nem mutatja magát a' testbenn. Írtóztató példák vagynak reá, hogy a' hóltnak gondolt embert eltemették; holott tsudálták a' körülötte lévők, hogy a' test sem meg nem merevedett, sem az ábrázatjának színe nem halál szín vólt: és osztánn az eltemettetett testbenn, feléledtt az Életerő a' koporsóbann, és az elevenenn eltemettetett embernek iszonyú halállal kellett meghalni. — Így a' vízbe fúládt, és a' megfagyott emberbenn, és abbann a' ki magát felakasztotta, nem mindenkor alszik el egyszerre az Életerő, hanem tsak eláll; és vagynak bizonyos példák által megerősített eszközök, meljek által az iljen szerentsétleneket, ha siettek szabadításokra, az életre visszalehetett hozni. Hogy az Életerő tsak elállott, de nem osztlott és nem aludtt el egészen, még akkor is néha, mikor már a' testnek nehéz szaga kezd lenni: ebből lehet főképpenn megesmerni, hogy a' hóltnak gondolt betegnek feje, nem erőltetve és merevedve áll, hanem tsak könnyedenn, mint az alvó em-

beré, kivévénn azokat, a' kik opiumtól hól-
tak meg.

Valamint hát egyéb Természeti Erők, úgy az Életerő is lehet nyugvó állapotbann, mikor t. i. annak munkásságának semmi nyoma nem láttzik, hanem hogy abbann az állapotjábann is valamíg benne van a' testbenn, nem engedi azt rothadni: de ebből a' nyugvásból soha sem is serkenne fel az Életerő, hanem ha valami eszköz által serkentődnek. Valamint azért a' Mágnesbenn nyugvó vonóerő, a' vasnak hozzá való közelítésére feléled, és szüntelen munkás, míg a' vas mellette van: úgy az Élőeszközös testekbenn lévő Életerőt, felserkenti, és elevenségbenn tartja, vídítja, a' Melegségnek, Világosságának, Levegőégnek, Víznek, Eledeleknek bizonyos mérséklése, annyira, hogy ezek nélkül élet nem lehet. Télen a' melegségnek fogyatkozása miatt, eláll az Életerő a' Plántákban, és sok Állatokban; a' Tavaszi meleg pedig felébreszti azt; de a' felettébbvaló meleg, mind a' plántát, mind az állatot megöli 's a' t. Ezt a' tulajdonságát az Életerőnek nevezzük Serkenthetőségnek, Ébreszhetőségnek (*Excitabilitas*).

A' Plántai és Állati Életerők, abbann a' mi fő dolog egymással megegyeznek, t. i. mindenik a' maga organizált testét táplálja, neveli, a' szenvedésnek romlásnak ellene törekedik, és végre mindenik a' tenyészésnek nagy munkáját véghez viszi. Ez az Elevenítő Élet (*Vita vegetativa*). Ugyde az Állatoknak érzékenységeik is vannak, látás, hallás, szaglás, ízézés, tapintás, melyek az Életerőt ébresztik, és viszont az Életerő ezeket. Ez az érző vagy állati élet! (*vita sensitiva animalis*). Ennél fogva az Állat Életeréje, sokkal felségesebb a' Plántáénál, mert

az érzés által esmeri az életnek gyönyörűségét, és szabad mozgása által azt keresheti is. Az Állati Életerővel hát eggyesülve van az Érzőerő is, de nem elválhatatlanúl; sőt inkább igen sokszor ez eláll, rendszerént mindenkor az álombann, rendkívül pedig némely nyavajákban: ajulásbann, nyavajatörésbenn 's a' t, és az alatt csak az Elevenítő Élet munkálkodik. Sőt gyakrann, ha az érzés egészen megszűnik is, még az Életerő egy ideig munkás. — A' Plántákban is vagnak pedig olyan jelenségek, meljeknél fogva némeljek azoknak is valami tompa érzést tulajdonítanak; p. o. hogy sok virágok, délutánn bizonyos óránn bészárják magokat, és más nap reggel ismét bizonyos óránn nyílnak ki; hogy sok szárnyas levelűk, éjttzakára öszvehajtják leveleiket, és alunni láttatnak; hogy a' Szemérmes Mimóza (*Mimosa pudica*) levelei öszveesnek; hogy a' Sóska borboja hímjei, hirtelen az anyára lapúlnak, ha valaki hozzájok ér 's a' t. De ezeket mások másunnan magyarázzák, az érzést pedig a' plántáktól egészen megtagadják.

III. C Z I K K E L Y.

AZ ÉLETERŐ MUNKAI.

Az Életerőnek három különös munkái vagnak az organizált testekben:

1. A' Formáló Erő, (*Vis Productiva*) mely által attól fogva, hogy a' magzatnak szöveteibenn megmozdúl, és azokat fejtegetni kezdi: neveli és táplálja a' testet mind hóltig; az eledelnek alkalmas részét kidőlgozvánn, azt a' maga testéhez foglalja, annak részévé változtatja; az al-

kalmatlanokat pedig vagy magába sem veszi, vagy ha bevette, bizonyos útakon a' testből kivetí. Ez a' Formáló Erő, a' Plántákban a' nedvességeket, az Állatokban a' szív verés által a' vért, elosztatja a' testnek minden különböző részeire, és mindeniket a' maga alkotásához képest abból formálja.

2. A' Viszszaszerző Erő, (*Vis Reproductiva*) az a' rendes és szüntelen való munkája az Életerőnek, mely által a' senyedni romlani kezdett, nem különbenn a' vérnek sebes forgása miatt az erek oldaláról lekopott részeket, kitakarítja, és azok helyett az eledelekből újjakat készít. Ez a' Viszszaszerző Erő, egyszersmind Orvosló Erő is (*Natura Medicatrix*), mert ha valahol a' testenn vagy testbenn sérelem, vagy valami rendetlenség történik: ez azonnal öszveszedi magát, és a' testbenn olyan mozgásokat csinál, melyek által a' sérelmet bégyógyítja, a' testet az ártalomtól megszabadítja. A' fának ágát levágjuk, vagy a' kergét megsértjük; és azt a' sérelmet, darab idő múlva, magának a' fának Életereje új kéreggel bévonja. A' testünkön seb esik: azt azonnal az orvosló természet siet varral bévonni, azzal a' levegőégtől óltalmazni; és osztánn az alatt bégyógyítja. Eltörik valakinek keze vagy lába: tsak öszve kell jól tenni az eltört tsontokat, és hogy el ne mozduljanak, deszka közzé szorítani; azonnal hozzá fog az Életerő az orvosláshoz, és kevés idő alatt öszveforrasztja. A' szemünkbe valami éles por esik, és azt sérti: az orvosló Életerő, akarattunk ellen is öszverántja a' szemhéjját, erősen hozzá nyomja azt a' szemhez, és még nagyobb fájdalmat okoz; de éppenn ebbenn van az orvoslás, mert bőséges könny tseppeket fatsarkí, és azokkal a' sértő követs port kimossa. A'
lélek-

lélekző 'gégébe valami mor'sa esik; ha a' tudóre menne, meg kellene halni: de hirtelen öszveszedi magát az orvosló Életerő; erőszakos köhögéseket indít, mind addig míg a' mor'sa ki nem esik. Valaki mérges matériát talált bévenni; ha az a' vére közzé menne, nagy veszedelmet okozna: de az Életerő tele önti a' gyomrot mindenfelől nedvességekkel, azt felháborítja; és erőszakos hányással kivetteti a' mérget. Valami rágó mérget, p. o. Kőrishogár flastromot tesznek a' bőrre: az a' bőr alatt lévő érző inakat elrágná, és bévenné magát a' testbe is: de az Életerő, a' méreg alá mindenfelől nedvességeket gyűjt; magát a' bőrt a' méreggel együtt felválasztván, hólyagot tsinál, és ezzel a' mérget távol veti. Ez az Orvosló Erő, igazgatja szüntelen a' mi tudtunk nélkül, a' szemfénynek (*pupilla*) nyílását, a' világosság nagyságához képest, kissebbre vagy nagyobbra, hogy a' szemünk el ne romoljon. — Akárhol légyen a' testnek belső részében valami baj, romlás, rendetlenség: azonnal az Életerő igyekezik azt meggyógyítani, és a' betegség matériáját a' testből kihajtani. Úgyhogy többnyire a' hideglelések, és a' betegségekben való kínos fájdalomnak nem egyebek, hanem az Életerőnek erőlködései, meljekkel az, a' testet a' betegség matériájától megszabadítani törekedik.

Nintsen is semmi egyéb orvoslója a' betegség miatt szenvedő testnek, hanem tsak az abbann lévő Életerő, az orvosló természet. A' kibenn ez egész erejében van: ha valami kevés baja esik, bizza magát tsak erre az orvosra, és hogy annak munkáját ne akadályoztassa, mérsékelje magát az ételben italbann: meggyógyúl. Az orvosságok nem orvosolnak; hanem tsak az Életerőt serkentik, annak munkáját könnyebbítik, segítik,
 hogy

hogya az a' betegség okát elháríthassa. Mikor az Életerő egészszen el van tsüggedve: haszontalan akkor minden orvosság; a' honnan, mikor már a' betegnek szemefénnyre az elébe tartott gyertyavilágtól öszve nem húzódik; mikor a' hólyaghúzó flastrom hólyagot nem szív 's a' t: ez a' közelgető halálnak tsaknem mindenkor bizonyos jele.

Eza' Viszszaszerző és Orvosló Erő, különbözteti meg a' többek között az Élő testeket, az emberi kezek által készült minden mesterséges művektől. Az ezekbenn elrejtett rugó, sem a' maga erejét a' környülállásokhoz képest nem nevelheti vagy gyengítheti, sem a' kereknek kopását ki nem pótolhatja, sem az azokbann történt elhajlásokat, tsorbulásokat 's a' t. meg nem gyógyíthatja: de az Élő testeket oljan Élő Műszerekkel, Eszközökkel (*organum*) készítette el, és alkotta a' Természet Ura, meljek által az Életerő, nem tsak mozgatja, hanem neveli is az alkotmányt, sőt az abbann történő sérelmeket is meggyógyítja. Ezenn az okonn neveztetnek a' Plánták és Élő állatok, Élőeszközös vagy Organizált testeknek.

3. Legfelségesebb munkája pedig az Életerőnek, és annak mintegy utólsó tzélja, a' Tenyésző Erő, (*Vis generans*) melj által az organizált testek, magokhoz hasonlókat származtatnak magokból; és ennél fogva, nem tsak az emberi kezeknek legmesterségesebb műveit is, véghetetlenül meszsze hagyják magok után; hanem az élet nélkül való Természetnek is, minden erejét és munkáját felyül haladják. A' Tenyészés, az Életerőnek legfelsőbb mértékben való munkálkodása, és ha lehet úgy szólni, megerőltetése; melybenn az, a' maga testétől részszerént mintegy elvonja magát, és minden tehetségét a' következő

zendő magzatnak formálására fordítja. Számtalan Plánták, mihelyt magvaikat megérlelik, számtalan Bogarak, mihelyt tojásaikat eltojják, azonnal életet is végeznek. Viszont, ha az organizált test hervadozik, és romlásához készül: siet az Életerő a' tenyészésre, mint tzelra. A' sovány földben szinlödő plánták, hamar kivirágoznak; a' kíkok nélkül való száraz betegségekben hervadozó, erre való ösztönt gyakran éreznék.

Azt lehet méltánn gondolni, hogy ha valamely testben, ez a' Tenyésző Erő, folytábann és szakadatlanul munkálkodnék: annak a' testnek, tsak kevés órákig sem lehetne életben maradni, általmenvénn az egész Életerő, a' formálandó magzatba. Kell is annak bölts okának lenni a' mit látunk, hogy a' Természet Alkotója, a' Tenyésző Erő munkálkodásának bizonyos határokat vetett, nem tsak az által, hogy ez az erő akkor kezd munkás lenni, mikor már a' test a' maga egész kifejtődéséhez, felnevelkedéséhez közelit: hanem főképpenn az által, hogy ezt az erőt kétfelé választotta, két részre, t. i. hímre és nőstényre osztotta, hogy külön külön mindenik rész, a' származtatásra alkalmatlan légyen, hanem a' tenyészés tsak akkor mehessen véghez, mikor ez a' két fél erő egymással egyesül. A' nőstényben kiformalódik a' következendő magzatnak szövete, az Anya Plántának vagy Anya Állatnak Életereye által, de az Anyának Életereye, magának a' magzatnak különös Életerőt nem adhat, melj azt a' kifejtődésre segítse: hanem Hímnek kell ahoz járúlni, hogy a' magzatba Életerőt adjon. A' honnan úgy tapasztaljuk, hogy minden állatnak a' Hímje, a' Nősténynél erősebb, mérészebb; mert az abbann lévő Életerő, nem tsak a' maga testének fenntartására van rendelve, hanem arra is
 hogy

hogy a' nemzésbenn közölhető, kiszármazható légyen (*Vis communicativa*). Ebből lehet látni, miért nem kél ki a' Kakas nélkül lett tojás; azért t. i. mert az Anyai Életerő, mely azt eddig nevelte, már tőle egészen elvált; magábann pedig Életerő nints, minthogy azt a' Kakastól nem vette.

Az Állatokbann, többnyire egészenketté van választva a' Tenyésző erő, úgyhogy más állat, más személy, más individuum a' Hím, más a' Nőstény ugyan azon nembenn; a' Plánták közt is sokakbann, egyik Plánta tsupa Hím, másik tsupa Anyavirágokat terem, ugyan azon fajbann: de sok féregkibann, tsigákibann, és nagyobb részént a' Plántákibann, ugyan azon individuumbann, vagy ugyan azon féregkibann plántákibann vagynak a' hím és nőstény nemző részek; de ott is elválasztva, és külön helyenn, úgyhogy a' féregnek hímmaggal, a' plántának hímporral kell bizonyos időbenn a' benne lévő magzatot meghinteni, hogy megtermékenyüljön. Igen sok Plántákibann, ugyan azon virágkibann vagynak mind a' hím, mind a' nőstény nemző részek, de ezek is csak akkor tenyészhetnek, mikor a' porhonok tökéletességre jutvann, a' nemzőport a' bibére hintik.

Jegyzés. Figyelmeztést érdemel, a' mint ezt a' Tenyésző Erőnek kétfelé lett választását, rajzolja Mózes a' Teremtés Históriajábann, 1 Móz. II: 21—24. midőnn nem azt mondja, hogy az egy teremtett ember mellé, más embert teremtett az Isten, hanem ezt, hogy őtet kétfelé választotta, két Nemre osztotta, az Aszszonyt formálta az Adám testéből, és ekképenn Férjfiúvá és Aszszonnyá teremtette az embert. Valósággal nem jó lett volna az embernek egyedül lenni, *N.* 18. ebbenn az értelembenn is, hogy egybenn magábann légyen az egész Tenyészőerő, mert az őtet minél előbb megemésztette volna: így pedig az Aszszony lett segítő társ a' nemzésre, és az ő testébe adódvann által a' tenyészésnek egyik feltétele

(*conditioja*), t. i. a' magzat szövetének formálása, elébe állott vagy akadályt vetett a' Tenyészőerőnek, hogy az szünet nélkül ne munkálódhasson.

IV. C Z I K K E L Y.

AZ ORGANIZÁLT TESTEKNEK ALKOTÁSA, ÉS ALKOTÓ RÉSZEIK.

Minden organizált test, sokféle részekből, tagokból áll, melyek között mindeniknek szövete, alkotása, rendeltetése más más: de mind ezek a' különböző részek és tagok; olj szoross egybekötetésbenn vagynak egymással, hogy nem tsak sorjábann egyik a' másiktól vészi a' tápláltatást; hanem visszahatva is, egyik a' másiknak nevelkedését, elevenségét költsönösönn segíli, egyik a' másiknak baját megérezi, és a' visszaszerező Életerő, melj az egész testbenn munkás, egyik résznek baját, a' többek által orvosolni igyekezik. És így minden organizált élő testet, úgy lehet és kell nézni, mint sok különböző organizált részekből összeállított Alkotmányt, Társaságot (*Respublica organica*).

A' Plántának gyökere, szára, vagy dereka, levelei, virágai, gyümöltsei, mind más más formájuk és alkotásuk. A' gyökér a' tápláló nedvet vévén a' földből, táplálja a' szarat, ez pedig az ágakat, leveleket, gyümöltsöket: de visszafelé is, a' levelek a' tápláló matériát, meljet a' levegőégből és harmatból beszívják; közlik a' szárral és gyökérrel, és mindeniket nevelik, vastagítják. Az igen száraz időbenn, a' gyökerek a' földből igen kevés nedvességet szívhatnak: ezen szükségnek idejénn hát, a' levelek táplálják a' gyökeret a' harmatból, és abból a' nedvességből, mel-

meljet azok, a' harmat nélkül való éjttzakákonn is, a' levegőből erőssenn szívnak. Erre nézve szükség, hogy a' gyökerek, és leveles ágak között, bizonyos mérsék és egyarányúság légyen, mert külömbenn ezeknek egymáshoz való költsönös szolgálattok, megbomlik. Ezt a' mérséket az Életerő fenntartja, a' gyökerekhez képest felesleg való ágaktól magát elvonja, és azok elszáradnak.

Erre kell vigyázni a' fának általültetésébenn. A' mint a' felvétellel a' gyökerek megtsonkítódnak, a' szerént kell az ágakat is letsonkázni, mert külömbenn a' fa meg nem fakad. Egészenn a' Természet ellen való tselekedet pedig az, a' mit néhol gyakorolnak; t. i. hogy az erdőnn, az épületre szánt fának, minden ágait levagdadják, olj reménység alatt, hogy így a' fának dereka majd inkább vastagszik. Helytelenül! mert ekkor a' Viszszaszerző Életerő, minden tehetségét arra fordítja, hogy ujj ágakat hajtson, de a' fának vénsége miatt arra ritkánn mehet, és így a' fának dereka nem tsak nem vastagszik; hanem, mivel a' levelek által már nem tápláltathatik, gyökerestől kivész. Még a' fiatal fábann is, ha annak minden ágait levagdadják, a' Viszszaszerző Életerő, tsak a' sebek béforrasztásához sem fog addig, míg elégséges ujj ágakat nem nevel. — Legtöbb és legkedvesebb munkája lévén pedig az Életerőnek a' Tenyészés, megesik hogy a' gyümöltk hozásbann, a' mérséket felyül haladja, és ez a' több részeknek hátra maradásával esik. Mert a' nedvességek többnyire a' gyümöltk nevelésre fordítódvann, meg nem nőhetnek azok a' gajjak, meljek a' következő esztendőbenn teremnének, és így a' fa minden második esztendőbenn meddőnn marad. Ezenn úgy lehet segíteni, ha az ember

ber mindjárt virágzás után, a' fának fele részéről a' gyümölcsöket lehányjni nem sajnálja.

Az Állati, és nevezetesen az emberi test, sokkal több különböző részekből és tagokból áll, mint a' Plánták. A' Fő, a' Szemek, Fülel, Kezek, Lábak, Szív, Tüdő, Vese, Lép, Máj 's a' t; mind különböző, és tsudálatos alkotású részei a' Testnek, meljek a' tsontok alkotmányában mind bizonyos helyet foglalnak, bizonyos végekre vagynak rendelve, és egymás munkáját költsönösönn segítik az eggy Életerő által, melj az egész testbenn munkás. — Az Elevenítő Életnek legközelebb való mozgatója, fenntartó eszköze, és az Életerőnek legegyszerűsebb érdeklője belőlről a' gyomor, melj a' tápláló nedvességet az eledelből elkészítvénn, a' vérnek általadja, a' melj osztánn a' szívnek ereje által, az erekenn az egész testnek minden részeire eloszlik, és abból minden belső részek tápláltatnak, és egyszersmind mindenik a' maga alkotása szerént, abból bizonyos nedvességeket választ és készít el. — Az Állati Élet pedig az érző inak alkotmányától függ, melynek fundamentoma az Agyvelőbenn vagyon, a' honnan ezek az érző inak erednek, és eloszolvánn kihatnak a' testnek minden legkissebb részeire. Ezek által veszi a' lélek a' külömb külömb érzéseket, az érző tagok különböző alkotása szerént; a' szájbann az ízeket, az orrbann a' szagokat, a' fülbenn a' hangokat, a' szembenn a' színeket, az egész testbenn a' kedves és fájdalmas érzéseket; ezek által uralkodik a' szálas húsokonn, és az egész testenn, szabad tettzése szerént mozgatvánn annak tagjait. Az érző inak alkotmánya, és az Életerő költsönösönn egymást segítik: de az Érzőerő, és Életerő, nem mindenkor vagynak egygyarányúságban; mert vagynak olyan betegségek,

ségek, meljebenn az Életerő nagyon elgyengül; az érzések pedig felettebb is elevenek. Viszont vagynak oljanok, p. o. szélütések, meljebenn az érzés nagyon megfogyatkozik; az életerő pedig egész erejében van, úgyhogy még a' tenyészésre is hajlandó.

Az organizált testeknek alkotó részeik, legszélesebbenn szöllvann, kétfélék, t. i. *Híg*, és *Öszveálló* vagy *Kemény* részek. A' Kemény részeknek, és nevezetesenn az állatokbann az érző inaknak és szálas húsoknak, a' meljeből állanak a' testnek többnyire minden részei, és a' meljek fedezik a' tsontokat is, különös és megmagyarázhatatlan tulajdonságok a' Serkenethetőség, vagy Ébreszthetőség (*Excitabilitas*), és az Izgathatóság vagy Ingerelhetőség (*Irritabilitas*). Ezek által gyakorolja az Életerő titkoson minden munkáit; mert ezek a' világosság, melegség, levegőég, és a' testbenn lévő matériák érdeklése által serkentetvénn, ingereltetvénn, az Életerőt ébresztik, és viszont az Életerő ezeket. Hogy a' plántákban is még van az Ingerelhetőség, bár nem oljan szembetűnő is, mint az állatokban, megtettzik a' II. Czikkelybenn felhozott példákból, és abból is, hogy e' nélkül a' kifejtődzést és nevelkedést gondolni nem lehet. A' testnek híg részei, nedvességei pedig nem ingerelhetők, minthogy azoknak részetskéi öszvenem állanak, hanem ezekben lehet és van oljan matéria, melj a' kemény részeket érdekelvénn, azokat ingerli. Így már, a' szívnek mozgása forgatja a' testbenn a' vért, a' szívet pedig mozgásra ingerli a' vér.

Sem a' Híg, sem az Öszveállott kemény részek, még koránt sem tiszta alkotó részei az organizált testeknek, mert azok szembetűnőképpenn sok-

sokféle különböző matériákból vagynak öszveelegyítve. A' plántáknak legközelebbi szembetűnő alkotó részei közt, meljeket vagy készenn lehet azokbann találni, vagy áztatás, kinyomás, főzés, égetés 's a' t. által lehet belőlök kivenni, nevezetesebbek ezek: A' Kanafos szövet, melj a' plántának fás része, az *édes*, vagy *savanyú*, vagy *keseű*, vagy *nyálkás*, vagy *tsípös*, vagy *öszvehúzó*, vagy *bóditó*, vagy *festő* nedveség, a' *'síros* és *repülő* olajok, *tzúkor*, a' *repülő* és *állandó* sók, keményítő, *siker*, *meze* vagy *gummi*, (melj a' vízbenn elolvad) *gyanta* (melj égetborbann olvad el, vízbe nem) 's a' t. Az állatokbann pedig vagynak még ezekenn kívül a' *tsontok*, *inak*, *szálas* *húsok*, *vér* és *külömb* *külömb* *nedvesség*ek. De még ezek nem utolsó alakjai (*elementumi*) az organizált testeknek, hanem *külömb* *külömb* *matériáknak* öszveelegyedéséből származott vagy keverékek, meljebenn megtettzik hogy *külömböző* *matériákból* állanak, p. o. *Vér*, vagy *Elegyek*, melj *együgyű*, és *átaljabann* *egy* *nemű* *matériából* állani láttzanak, p. o. *Olaj*. — Utolsó alaknak nevezik t. i. azt a' *matériát*, a' melj *tökéletesenn* *együgyű*, azaz *semmi* *más* *nemű* *matéria* *nints* *vele* *eggyesülve*, meljet *töle* *Chemiai* *mesterséggel* *el* *lehetne* *választani*.

A' *régiek* a' *tüzet*, *levegő* *éget*, *víz* *és* *föld* *et* *tartották* *utolsó* *alakoknak*, *és* *azt* *tanították*, *hogy* *minden* *dolog* *a'* *mi* *van* *a'* *világonn*, *ezen* *négy* *alakoknak* *külömb* *külömb* *mérsékbenn* *való* *öszverakásából* *van* *alkotva*. A' *mi* *időnk* *benn* *a'* *testek* *széljelválasztásának*, *és* *az* *alakok* *öszverakásának* 's *eggyesítésének* *tudomány* *a'* *Chemia*, *a'* *természetnek* *sok* *titkait* *világosságra* *hozta*; *megmutatta*, *hogy* *sem* *a'*

víz, sem ez a közönséges levegőég nem utolsó alak, és mintegy negyven alakokat fedezett fel, melyeket más nemű részekre osztani még eddig nem lehet. Ezek között vagyon négy rendbeli levegőég nemű tárgy vagy matéria, t. i. Savany Tárgy vagy Savanyszerző (*Oxygenum*), Víz Tárgy vagy Vízszerző (*Hydrogenum*), Szén Tárgy vagy Szénszerző (*Carbonicum*), Fojtó Tárgy vagy Halálszerző (*Azotum*).

Jegyzés. Mikor ezek a matériák a testekből kifejtődzvénn, szabadabb állapotbann vagynak; levegőég vagy szesz formábann rugósonn kifeszülnek és kiterjeszkednek, a velek öszveköttetve lévő *melegség matériája* vagy Hévtárgy által: és ekkor láthatatlanok, valamint maga a közönséges levegőég: mikor pedig más testektől elnyelettétvénn, velek öszveköttődnek, eggyesülnek; lesznek azoknak alkotó részeivé, és sok százzorta kevesebb helyet foglalnak el, mint szabad állapotjokbann.

A Savanyszerzőnek kiterjeszkedése teszi a legtisztább Életlevegőt, melj a tűznek táplálására, és az Allatok lélekzésére egyedül alkalmas, a Plánták is e nélkül nem élhetnek. Ez maga teljességgel nem savanyú, hanem a testekkel való egybeköttetésbenn minden savanyúságnak szerző oka. Ez teszi a közönséges levegőégnek is eggyik részét. —

A Vízszerző, mikor levegő vagy szesz formábann van, gyúlható levegőnek is neveztetik, mert ha három annyi közönséges levegővel öszveelegyítettik, a gyertya lángjától nagy pattanással ellobban. Ebből van az égő testeknek lángjok, mikor azok a szabad levegőbenn égnek, és a tűz úzi ki belőlök ezt a Vízszerző vagy gyúlható levegőt. Azombann ebbenn magábann, sem a tűz nem éghet, sem az állat nem élhet, mert arra mindenikre a Savanyszerző kívántatik. — Vízszerzőnek neveztetik azért, mert ez a víznek eggyik alkotó része, úgyhogy ha a Savanyszerzővel szorossann egybeköttetik 's eggyesül, leszsz belőle a Víz. A Víz ebbenn az eggyesült állapotbann teljességgel nem éghető: de ha a sebes
tűz

tűz széljel bontja azt a maga alkotó részeire; elválnak a vízszűrő gyúlható levegő, és a lángot neveli. Innen, a Kovácsok szene lángal ég, ha vízzel paráholják; ha a forró sárba vizet lótsantanak, lángot vét; a meggyúlótt épület nagyobb lángal ég, ha azt vékony tsövönn és kevés vízzel lótsolják; hogy a menykőütötte épület nagyobb és eleve-nebb lángal ég, míg az eső esik, az bizonyos; de hogy az ilyen tüzet bőv vízzel sem lehetne megol-tani, az nem helyes vélekedés 's a' t. —

A Szénszerző a szénnek alkotó része, mi-nekutánna az, a vízszűrő gyúlható szénnek elrepü-lésével, lángal égni megszűnt. A holt szenet, ha a közönséges levegőtől elrekesztik, semmi mesterséggel meg nem lehet gyújtani; ha pedig a szabad levegőnn meggyújtatik; eggyesül a Szénszerzővel a Savany-szerző, és lesz belőle Szénsavanyú szesz, melj a tüzet előltja, és minden állatot megöl, ha azt bé-szívja. Ez a Szénsavanyú szesz, szemmel látható-képpenn fejtődik ki a mustból a forráskor, és ha víz-zel töltött edénybe igazítódik a folyása, a vizet etzetté változtatja. Ez az égő testekből, és a rotha-dékokból szüntelen fejtődik ki, az állatoktól kilehel-lett levegőbenn is bővséggel van: még is kevés ele-gyedik a közönséges levegőég közzé, mert nehéz lévén, a föld felé siet, a föld pedig és a plánták gyökerei, azt mohonn bényelik.

A Halálszerző, az állati testeknek közönsé-gesenn alkotó részek. Levegői szabad állapotjábann Halállevegőnek (*Gas azoticum*) nevezetik; mert ebbenn ha magábann van, minden lehelő állat meg-fúlád, és a tűz elaluszik. Azombann a közönséges levegőég, meljet beszívunk, ebből és a Savany-szerző vagy Életlevegőből álló Keverék, még pedig úgy, hogy az Életlevegő, a közönséges levegő-nek mintegy tsak negyed része, még is ez a Keve-rék, a benne lévő negyedrésznél kevéssel több. Élet-levegőnél fogva, az állatok lehellésére, és életeknek fenntartására alkalmas. A tiszta Életlevegő magá-bann az Életerőt szerfelett éleszt, melj miatt annak hamar elkellene emésztdni: ha tehát a Halálszer-ző az Életlevegőnek felettébb élesztő erejét nem mér-séklené; minden élő állatnak élete kevés idő alatt ellobbanna.

Ezek a' levegő nemű matériák, nehézségekre nézve is, egymástól, és a' közönséges levegőtől különböznek. A' *Vízszerező* gyúlható levegő legkönnyebb, és felfelé siet, mert tsaknem tizenötször könnyebb a' közönséges levegőnél; és azért, ha azzal megtöltének bizonyos arra készült golyóbisokat, 's más formájú készüléteket: azok a' közönséges levegőébe hirtelen és nagy erővel felemelkednek, és magokkal nagy terheket felvisznek, a' mint ezt a' levegői hajókázás példája mutatja. A' *Halálszerző* levegő, valamivel könnyebb, az *Élet levegő* valamivel nehezebb, a' *Szénsavanyú szesz* pedig szinte háromszorta nehezebb a' közönséges levegőnél.

Vi'sgálás alá vévén a' *Chemia* az organizált testeknek minden tapasztálható híg, és kemény részeit, úgy találta és megmutatta, hogy a' plantáknak minden különböző alkotó részeibenn ezen három alakok találtatnak: *Savanyyszerző*, *Vízszerező*, *Szénszerző* (nem tagadja mindazáltal, hogy még ezekenn kívül mások is ne vólnának), továbbá, hogy mind azok, ezeknek külömb külömb mérsékbenn való egyesüléséből származnak, mint szintén azok a' kimondhatatlan sokféle ízek, szagok, színek is, meljeket azokbann tapasztalunk; hogy a' szerént, a' mint ezeknek egyesülésének mérséke változik, változnak a' testnek részei is; végre hogy az organizált testnek akármelj elváltozásábann, ezek az alakok vagynak abbann bizonyos elegyedéssel; úgyhogy még akkor is, mikor az elrothadtt és porrá lett: a' rothadékbann, ganéjbann, trágyábann, kövér földbenn meg vagynak ezek az alakok, t. i. *Savanyyszerző*, *Vízszerező*, *Szénszerző*.

Jegyzés. A' ki a' *Chemiai* tudománnyal egészenn esméretlen is, könnyenn általláthatja, hogy az Élőeszközös testeknek alkotó részei, Levegő nemű, vagy Gőz, Pára és Szesz forma matériák. Mert tagadhatatlan, hogy azok valamelj testnek alkotó részei, a'
mel-

meljekre eloszlik, mikor széljel bontatik: már pedig tudjuk, hogy mikor az élőszközös vagy organizált testeket, vagy a' tűz, vagy a' rothadás széljel bontja; azok külömb külömb gőz, pára és szesz formákban a' levegőégbe oszlanak széljel, és alig marad a' hamvokban valami föld nemű por.

A' Természetben a' matéria háromféle ábrázatban mutatja magát. Vagynak t. i. Kemény testek, Folyó vagy Híg, tseppekre osztható testek, és Levegő nemű matériák Párák, Gőzök, Szeszek. Ezeket a' külöbségeket a' melegség matériája vagy a' Hévtárgy okozza, és a' testeket egyik ábrázatból a' másikba változtatja.

A' kemény értzket a' tűz elolvasztja, hígakká teszi, sőt ha felettébb megnevelkedik a' tűz végre azokat is gőzökké változtatja és a' levegőben eloszlatja, a' meljeket pedig el nem olvaszt, azokból sokféle gőzöket és szeszeket fejt ki. — A' legszárazabb fából, ha vele Chemiai módonn bánnak, a' tűz bővséges nedvességeket és olajokat hajt ki, míg végre valami kevés szén marad a' bezárt edényben, melj szénszeszsé fejtődik ki.

A' Híg testek, azért hígak, mert a' melegségnek közönséges mérséke elégséges azoknak meghítításokra. Ha a' melegség benne fogyatkozik, a' szerént, a' mint mindeniknek tulajdonsága van, mind megfagynak és keményekké lesznek. Ha pedig a' melegség benne bizonyos mérsékenn túl nevelkedik, vagy pára vagy gőz vagy szesz formában rugósann kifeszülnek, kiterjeszkednek és a' levegőben eloszlanak.

A' Víz, ha megfogyatkozik benne a' melegítő, kemény testté jéggé változik; viszont a' jeget a' melegség vízzé, a' vizet pedig a' nagyobb melegség kiterjedő és a' levegőben elrepülő párává változtatja, a' melj állapotjában könnyen elbontódhatik a' víz a' maga alkotó részeire; mert ha azt a' párat meg-tüzessítetű puska tsóvönn által botsátják; a' savany-szerzőjét magához kapja a' vas, és tölle megmesze-ződik; a' másik alkotó rész pedig, a' gyúlható levegő, lángal égve megyen ki a' tsó végénn. — Ha pedig akarja az ember, nem engedi hogy meggyúljon, hanem valamelj üvegbe öszveszedi a' Vízszerzőt.

Páranak hívjuk azt, mikor a' melegség a' vi-
zes nedvességet igen apró részetskékre osztván, azo-
kat a' levegőbenn rugósonn kiterjeszti és eloszlatja;
úgyhogy a' víz, pára formábann mintegy 400 annyi
helyet foglal el, mint víz korábann. Ez gyakrann szem-
mel látható p. o. a' ködbenn, és az a' tulajdonsága,
hogy mihelyt a' melegség benne fogyatkozik, vagy
valamelj hidegebb testhez ér; azonnal elébbeni ned-
vesség formájára vissza tér, sőt kemény testté is, t. i.
dérre, zúzmarázzá, hóvá lészen. — Mikor pedig a'
híg és kemény testeknek utólsó alkotó részeik, miné-
műek a' *Savanyyszerző*, *Vízyszerző*, *Szénszerző*, *Fojtó-
szer*, az azokkal való szoros egybekötetésből kifes-
lenek, és a' melegség vagy hévtárgyal eggyesülvén,
az által levegő formára kiterjeszkednek: ezeket ne-
vezük *Szeszeknek* (*Gas*). Iljenek: maga az
Élet levegő, a' *Gyúló levegő*, a' *Szénszesz*, és a' *Fojtó*
vagy *Halál levegő*. A' szeszek, ha tisztánn vagynak
mind láthatatlanok, mint maga a' közönséges leve-
gő; hanem más tulajdosaiknál fogva lehet azokat
esmerni. Ha a' Pára közzé *Szeszek* keveredtek, azt
nevezük *Gőznek*. Iljen az emberi testnek gőzöl-
gése is, és egyebek.

Ezen utólsó alakokat: *Savanyyszerző*, *Vízyszerző*
's a' t. magokbann, azaz, más testektől elkülönözve
(*Isolalva*) a' természetbenn nem lehet találni, sem
mesterséggel elő állítani: hanem tsak a' híg és ke-
mény testekkel való egybekötetésbenn mutatják meg
lételeket. Még mikor a' legeggyügyűbb levegői vagy
szesz formábann vagynak is, olj erősen öszvekö-
tik magokkal a' melegség matériáját melj által ki-
terjeszkedtek, hogy attól azokat se hideg, se meleg,
sem annak semminémű mértéklete el nem választhat-
ja; hanem tsak más testekkel és alakokkal való che-
miai atyafiség, kaphatja ki azokat a' melegséggel való
egybekötetésből, és akkor a' testekbe bele szorít-
ván, teszi azoknak alkotó részeivé.

Ezekenn a' gyökeres és fundamentomos ala-
kokonn kívül, vagynak még az organizált testek-
nek több alakjai is, nevezetesenn igen sok plán-
tákbann, és átaljábann az állati testekbenn a' *Ha-
lál szerző*, *Posfor*, *Kénkö*, *Lúgsó*, és
oljan

oljan titkos alakok is, melyeknek tulajdonsága, és természete még nints kitanúlva, mint p. o. a *Keserny*, melj nélkül talám egyy plánta és egyy állat sints a' világonn; sőt taláztatik benne valami vasro'sda nemű matéria, és mészföld is, melyeket vagy a' tápláló nedvességgel vésznek magokba, vagy pedig a' formáló erő maga készít. Mert a' vérbenn taláztatik vas matéria; abbann a' tej nemű nedvességbenn pedig, meljet a' gyomor készít (*chylus*), és a' melyből leszsz a' vér, annak semmi nyoma nints. A' kikölt tsirke testébenn öt annyi mészföld taláztatik, mint szokott lenni a' tojásbann a' kotlás előtt.

A' Chemiának ez a' gondos mesterséggel lett találmannya, és az azzal megegyező közönséges és könnyű tapasztalásokra való figyelmezés, arra vezetí a' gondolatot, hogy egészenn megkülömböztessük az említett tárgyakból, és más (még ez ideig fel nem fedezettett) alakokból készült, ébreszhetőséggel, ingerelhetőséggel, életerővel bírható, organizálható materiát, az élet nélkül való földektől, kövektől, értzektől 's a't. Azt lehet gondolni, sőt állítani, hogy minden matéria, annak minden mor'sája, melj *Savany* -- *Víz* -- és *Szénszerzöböl*, 's más ezekhez tartozó említett alakoknak egyesüléséből áll: életerővel bíró matéria; mert alkalmas arra, hogy ingerelhetővé, és az organizált testnek részévé légyen.

Mikor ez az életerővel bíró matéria béme-gyen az organizált testbe, és annak részévé leszsz: az a' sok ezer apró életerő, mintegy bele olvad abba az uralkodó életerőbe, melj még a' fogantatáskor a' magzatba adatott vala, és attól fogva az egész testbenn munkás, a' mint ezt bizonyítani láttatik, a' tápláltatás és nevelkedés által való

megújulás, és erőssödés. Mikor pedig az organizált test alkotása elromlik: akkor az uralkodó életerő széljel oszlik, és a' testet a' rothadás széljel bontja, megmaradvánn az eloszlott matériának minden részetskéjében, a' maga tulajdon Életeréje.

Ennek az Erők egyesülésének és eloszlásának sok példái vagynak az élet nélkül való testekben is. Egy darab mágnes kőbenn, uralkodik az egy mágnesi erő, úgy a' mint a' mágnes egy darabbann van: de ez sok ezer apró mágnesi erőknek egyesülésekből lett; mert ha azt a' követ sok ezer darabokra törik, minden mor'sája külön külön mágnes, és annak minden tulajdosságait kimutatja. Ha egy, sok üvegekből álló Villám Battériát (*Bateria Electrica*) megtöltenek; ez az egyesült villám erő, egyesülve munkálkodik: ha pedig az üvegeit széljel szedik; mindenik külön külön hasonló erővel, tsak hogy kissebb mértékben bír. — Még szembe tűnőbb pedig ez, az organizált testekben. Mert p. o. egy nagy fűzfábnan vagyon egy életerő, melj azt fenntartja, de ez sok ezer egyesült életerőkből áll; mert ha széljel vagdalják, minden ágatskája külön fűzfa életerővel bír, és nagy erdőt lehet belőle plántálni. Viszont: az óltóágbnan, szembenn vagy bimbóbnan lévő életerő, a' tör'sök életeréjével egygé leszsz; és egy nagy fába, az óltás, szemzés által, százakat lehet egygé olvasztani. A' földi Giliszta és Habarnitza, ha széljel vagdalódik: minden darabjából élő Giliszta, élő Habarnitza leszsz.

Ez a' jegyzés, a' történetbeli származásnak (*generatio aequivoca*) nehézségeit el nem igazítja ugyan, de a' figyelmezést serkenti. Ha valami bogár a' plántának, p. o. a' gubó bogár a'
tölgy-

tölgyfa levelének, vagy gyenge ágának nedvességvívő tsatornáját megszúrja, és a' tojását beléteszi: ezt a' sértést ugyan mindjárt bébőrözteti az orvosló természet; de kikelvén a' tojás, és a' pondrónak mozgása által ingerlődvén a' szomszéd részek, a' nedvesség ott meggyűl, a' lyuknak gyenge hártáját kifeszítvén, a' pondróval együtt kinyomúl, és az így kitsalt nedvességeknek, 's kanafos részeknek életerejé, öszveszedi magát, és a' tölgyfa részeitől egészen különbözö, plántai alkotású gubót, vagy más tsutsorodást formál, melynek közepénn van a' pondró. Ezen gubónak növéseire megkívántatik, hogy a' pondró benne éljen, és a' fából a' gubóba kitsalt életerő részét, mozgásával ingerelje; mert ha benne megdöglik, — visszamenvén az oda kitsalt életerő is az uralkodó életerőbe, — többé a' gubó nem nő.

Ha meg nem lehet mutatni, hogy a' rothadékokbann teremni szokott penészek, moszatok, gombák, mind a' magokhoz hasonlóknak magvaiból lennének: lehet é gondolni, hogy a' rothadás által széljel oszlott életerők törekednének ismét az eggyesülésre, és abból származnának ezek a' rendes alkotású növények? Nehéz kérdés! Ezek közzül sokann, tsak bizonyos plántáknak 's ganéjoknak rothadékidól nőnek. A' *Szurkált Szitalap* p. o. tsupánn tsak a' száraz lóganéjbann nő, és abbann mindenkor lehet találni 's a' t.

A' mit a' plántákbann véghez viszen a' plántai életerő; tselekedhetik é ahoz hasonlót az állatokbann az állati életerő; és az állati részeknek, nedvességeknek megromlásából, senyvedéséből formálhat é állat forma növényeket, p. o. tetveket, belekben való gilisztákat, 's egyebeket? azt állítani is, tagadni is igen nehéz. — De még ezek felett: a' plántai nedvességekből készült etzetben,

benn, hol veszik magokat az élő állatok? azok a sok millio férgek meljek abbann úszkálnak, játzanak? erre és hasonlókra a' jövő idő fog megfelelni; ha má'd az utolsó Alakok természetét jobban kitanúlják.

V. C Z I K K E L Y.

A' TÁPLÁLTATÁS, ANNAK SZÜKSÉGES VÓLTA, MATÉRIÁJA, ÉS MÓDJA.

Az Élő Testeknek tápláltatásra van szükségek, nem tsak származásoktól fogva addig, míg a' tökéletes megnövéseknek pontját elérik: hanem azután is mind halálokig. Mert a' plánták szüntelen párologják ki a' nedvességeket, még pedig nem tsak vizet, hanem azzal együtt az alkotó részeikből sok gőzöket, meljek helyett szükség, hogy a' tápláltatás által, szakadatlanul ujjakat szerezzenek. Ha valamely plántát gyökerestől felszakasztunk: az kevés minutumok múlva meghervad, melj azt mutatja, melj bővenn botsátja el a' plánta, nedvességeit a' gőzölgés által. —

Az Állati testbenn ez a' gőzölgés, még sokkal bővebb, mert azt a' vérnek sebes forgása, és a' testnek melegsége nagyonn neveli. A' lélekzétvétel és annak kilehellése is, nagyonn fogyasztja a' testnek nedvességeit, sőt alkotó részeit is. Ezenkívül, a' vérnek sebes forgása miatt, a' vértvivő tsatornáknak, ereknek falai dör'sölődnek, kopnak: ezeket a' lekopott részeket, mint szintén a' testtől elválasztott senyvedésre hajlandó részeket is, az életerő a' vizellet útján, és más útakonn szüntelen takarítja ki. Végre: a' tagoknak mozgása, és a' munkálkodás által, a' test külső részenn a'

a' bőr, belől pedig a' kemény részek szüntelen kopnak; úgyhogy kevés idő alatt el kellene a' testnek fogyatkozni, hanemha az eledelekből, ezen fogyatkozások kipótoltatnának. A' ki súlyos betegségbe esvén, egynéhány nap nem ehetik; elfonnyad, elszárad: megfordulvann pedig betegségéből, ha étére jöhet; ismét megtelik, sőt meghízik.

Tápláló matéria hát tsak a' lehet, a' mi maga is életerővel bír, és a' meljet az organizált testbenn uralkodó életerő, a' maga testének részévé formálhat, melyről feljebb vala szó. Az élet nélkül való testekkel, kövekkel, értzekkel, földekkel mégtsak plánta sem tápláltathatik, annnyival kevésbé az állati test. Akárki próbát tehet, hogy jól kiégetett, és kilúgozott, mindentől megtisztított száraz földet, tegyen edénybe megmérve, és abba vessen tökmagot, vagy mást, a' miből nagy plánta szokott nőni, és osztán lotsolja illendőképenn essővízzel. Mikor a' plánta megnő, és már nehezebb a' földnél, a' melyből nőtt: vegye ki nagy gondal, újra szárazsza ki a' földet, mérje meg; és meg fogja látni, hogy az, az elébbeni nehezebből vagy semmit se, vagy igen keveset vesztett el; a' melj megmutatja, hogy az a' plánta nem földel tápláltatott. — *Helmont (hires Chemicus)* egy má'sa iljen földbe, plántált egy 50. fontos fűzfát, és az edényt óntáblával befedte, azután azt mindég essővízzel tartotta, 's öt esztendő múlva a' fűzfa 160. fontos lett, a' föld pedig a' maga nehézségéből tsak négy latot vesztett. Ezt a' négy latot is pedig hogy a' fa szívta vólna fel, nem lehet erősen állítani; mert sokféle történet ejthette a' földnek annyi hijjái öt esztendő alatt, akármelj vigyázás mellet is. Mivel tápláltának hát a' Plánták?

Mikor

Mikor a' Bóltsek azonn törték a' fejeket, hogy az organizált testek származását megmagyarázzák; látvann abbann a' meggyőzhetetlen nehézségeket, némeljek arra az állításra vetemedtek, hogy a' plánták és állatok magzatinak szövetei, igen kitsíny formábann készen vagynak, és az egész természetbenn el vagynak hintve, a' honnan azokat a' plánták és állatok, az eledelkkel szedik fel. Ez a' vélekedés, a' tenyészés megmagyarázására, hijjába való gondolat: de a' plánták tápláltatására nézve tökéletesenn igaz, hogy az organizálható matéria, meljnek fő alakjai a' chemicusok tanítása szerént, a' *Savanyyszerző*; *Víz-szerző*, *Szénszerző*, és *Halálszerző*, az egész természetbenn el vagon hintve, nevezetesenn a' földnek felső részenn, a' vízbenn, és a' levegőbenn. Ez az organizálható matéria soha nem kevesedhetik, mert a' meghólt organizált testeket széljelbontja a' rothadás, széljelbontja a' tűz, és azoknak alkotó részeit visszaadja, részszerént a' földnek, részszerént a' levegőégnek, a' honnan az nagyobb részént, az essővízzel a' földre leszállvann, az élő plántáknak eledelt szolgáltat; és iljen szünet nélkül való forgással tartja fel a' Természet Ura, az Élő Testeknek két országait.

Innen vagon 1. Hogy az álló-tó, és az essővíz ha tsendesenn áll, kevés idő alatt megzöldül, mert az említett matéria, meljel mindenik tele van, a' bennelévő Életerőnél fogva, törekedik valami plántai egybeköttetésre, apró szálatskákat kanafokat formál, és plántai szint veszen magára; de 2. Mind az álló-tó, mind az essővíz ha sokáig áll, megbüszhődik, mert az egymáshoz gyűlt részeit a' tápláló matériának, a' rothadás ismét bontogatni kezdi. 3. A' kútvíz nem zöldül meg, mert abbann iljen matéria vagy éppenn nints,

vagy

vagy felette kevés; a' honnan az eső vagy tóvízzel való lotsolás, a' plántáknak sokat használ; a' kútvízzel való keveset, sőt néha árt. Mindazáltal a' kútvíz is, ha széles szájú edénybe merővénn, a' szabad levegőnn sokáig áll, megzöldül; mert a' levegőégből megtelik, és alkalmasossá leszs az öntözésre; annyival inkább pedig, ha trágyát olvasztanak el benne. 4. Ha valamely földet sok ideig kaszálnak, vagy szántanak, minden esztendőbenn elhordvánn róla a' rajta termett szénát, szalmát: a' földbenn lévő tápláló matéria megfogyatkozik, és a' föld elsoványodik; ha pedig megtrágyázzák, ismét megújúl 's a' t.

Ámbár ezek szerént, a' földnek felső része, és a' levegőég tele van a' plántákat tápláló matériával: tsakugyan más természeti dőlgeknek, t. i. melegségnek, világosságnak, levegőégnek, villám matériának, és a' víznek segítsége is, elmúlhatatlanúl megkívántatik arra, hogy az életerő ébresztődjön az ő munkáira, és a' matériát a' test táplálására fordíthassa.

A' melegségnek bizonyos mérséklett állapota szükséges arra, hogy az életerő munkás lehessen. A' téli hidegekben eláll a' plántábann az életerő, a' tápláltatással együtt, mint szintén a' télenn alvó állatokbann is: de befűjtött virágházakbann, télenn is eleven a' plánta, és nevelkedik; a' télenn alvó állat pedig ha fűjtött szobába vivődik, feléled; ha a' hidegre ismét kivivődik, újra elalszik. A' felettébbvaló melegben pedig a' plánta elhervad, az állat megfúlad.

A' világosság, és a' szabad levegő nélkül élet nem lehet; ezek után láttnak a' plánták mintegy esdekleni. A' házbann nevelt virágok, ha nem az ablakba tevődnek, az ablak felé hajolnak. A' kőfal mellé plántált fák, ha árnyék-

nyékbann vagynak, kihajolnak, keresvénn a' nagyobb világosságot, és szabad levegőt. A' sűrű erdőbeli fák, mintegy egymással vetélkedve emelik fel tetejeket a' napnak világa 's a' szabad levegő felé, és az árnyékbann lévő galjaikat elrugják. Az árnyékbann pintzében nevelt plánták ízetlenek, színtelenek, gyengék: a' szabad világosságonn nőttek pedig erősek, ízesek, eleven színűk. Az embert a' világosság éleszti, serkenti, álmából felkölti, a' setétség pedig álmra hívja. Azt tapasztaljuk, hogy a' beteg, napfeljötekor megvidül: alkonyodás után pedig elnehezedik; és hogy a' haldoklóknak nagyobb része, naplementől fogva napfeljötteig múlik ki.

A' Villám matéria (*Electricitas*) különösen segíti a' plánták tápláltatását, és életerejét. Bizonyos tapasztalás, hogy midőnn nyáronn félhomályos napok, és az állatokat bádjasztó vak melegek járnak, mintha az idő égiháborúra akarna készülni: egy ilyen naponn többet gyarapodnak a' plánták, mint tiszta időbenn egy hétig. Az igen száraz nyáronn pedig, mikor a' nedveség szűk volta miatt a' plánták nagyot nem nőhetnek: ha sok homályos és vak melegek járnak; a' szalma kevés, de a' termés bőv leszsz. Mikor az emberek panaszkodnak, hogy volt ugyan esső, de nem hasznos, nem láttzik foganatja: ennek is, talám, a' villám matériának vagy *menyiségébenn*, vagy *minémiségébenn* van az oka. Ha még idővel a' Bőltsek, a' villám matériának természetét jobbann kitanúlják: gondolni lehet hogy ez, a' Chemiai esméretekbenn, kivált az organizált testekre nézve, egy egész ujj fordulást fog tsinálni. —

A' Víz, a' tápláltatásra elmúlhatatlanul szükséges, nem tsak azért, hogy a' tápláló matériát

nem

nem szívhatja bé külömbenn a' gyökér, hanemha azt a' nedvesség felolvasztja: hanem azért is, hogy a' Chemia tanítása szerént, a' víz, *Savanytárgyból*, és *Víztárgyból* áll; melj részeket az életerő midőnn elválaszt, azokból a' maga közelebbi alkotó részeit formálja.

Meg lévén hát a' tápláltatásnak ezen előszámlált feltételei (*conditioi*), szívják a' gyökök a' földből a' víz által felolvasztott tápláló matériát, és annak némely részét az életerő a' maga testének részévé formálván, táplálja azt; a' többit a' gőzölég által elbotsátja. De ennek a' tápláló matériának legkissebb részetskéje is nem utolsó alak; hanem vagy elegy, vagy keverék, melj az alakoknak külömb külömb mérsékben való öszveelegyedéséből áll. Ezekből tehát mindenik plánta azokat vészi magába, meljek az ő alkotásához valók, a' többit el nem fogadja, vagy ha kételenségből elfogadja, megsínli. Innen vagy on, hogy egy valamely földben egy plánta bujann nő, más külömböző pedig tsak nyomorog; innen, a' kertészeknek az a' tapasztalása, hogy a' vén almafa helyére, ismét almafát plántálni nem jó; innen, hogy ha valamely földbe mindég tsak eggyféle magot vetnek; hamar elsóványodik a' föld, fogyatkozván belőle azon plántának alkotásához való elegy: de ha felváltva, egyszer egy, mászsor más magot vetnek belé, soká termő leszsz. *Mutatis requiescunt foetibus arva. Virgil.*

Nem tsak a' földből tápláltatnak pedig a' plánták, hanem a' levegőből is; a' mint erről a' IV-dik Czikkelyben szó volt. Még pedig a' szén-gőzzel teljes levegőben is, melj az állatoknak halálos, a' plánták vígann nőnek; beszívják azt, és ekképpenn a' levegőet tisztítják. Továbbá

szüntelen szedik széljel, és rakják össze az alakokat, és azokból a magok testét formálják. Az essőből és harmatból beszívott vizet széljel bontják a napfényenn; abból a Savanyszerző életlevegőt kigőzölgik, a Vízszerző gyúlható levegőt pedig, magokkal szorossann egyesítik. Innen van az erdőkbenn a megújító kedves levegő napfeljötté után, és a nappali zápor után. Viszont az életlevegőt beszívánn, egyesítik azt mikor szükség, a benne lévő gyúlható levegővel, és formálnak belőlle vizet, nedvességet. Innen van, hogy a száraz helyenn termő leves gyümölcsök, p. o. dinnye, alma, szőlő 's a t. száraz nyáronn leglevesebbek, és legjobb ízük.

Az Állati Testek tápláltatása módja, hasonló a plántákéhoz, tsakhogy amazoknak beszívó tsatornáik, mint megannyi gyökerek, belől vagynak a gyomorban, és ott szívják a bevett eledelekből a tápláló nedvet, minekutánna a gyomor az emésztés által, azt az eledelből elkészítette. Ezen tekintetbenn olyan forma különbség van a plánta és az állat között, mint a falonn függő, és az asztali óra között, melyek között amaz, a kívül reá függesztetett teréhtől, emez pedig a benne elrejtetett rugótól vészi a mozgató erőt.

De már a tápláló matériára nézve nagy a különbség. Mert a plánták csak a Természetbenn széljel hintve lévő organizálható matériával, és a rothadás által széljel bomlott organizált testeknek maradványival tápláltatnak. Hijába plántálnák azokat még el nem rothadt húsba, gyantába 's a t. hijába öntöznék olajjal, 'sírral, spiritusokkal; ők azokból élelmet nem vehetnek. Ellenbenn az állatok, a földszíneenn, a vízbenn és levegőbenn széljeloszolva lévő matériával nem tápláltathatnak;

hanem

hanem a' plánták vagynak arra rendelve, hogy azt öszveszedjék, és a' magok alkotásának műhelyében, bizonyos móddal kidólgozzák; hogy az, az állati test táplálására alkalmas legyen. Így osztánn az állatoknak, eledelül szolgálnak magok a' plánták, azoknak gyökereik, gyümöltseik, magvaik; és az állatok országának fundamentoma a' plánták országa. A' hússal élő és más állatokat evő állatok is, oljan eledellel tápláltatnak, meljet az ő prédájokra jutott állat a' plántákból vett vala.

A' plánták tehát, a' tápláló matériának sokféle alakjait, külömb külömb mérsékkel szelvénn öszve magokba, és gyümöltseikbe, kidólgozzák azokból az állatok számára való eledelt, olj kimondhatatlan sokféle külömbséggel, a' hányféle az ő magok testének és tagjaiknak alkotása. Innen származnak azok a' számtalanféle ízek, színek, szagok, erők, meljeket azokbann tapasztalunk. Például tsak az eledeli kedves savanyúságokat vévénn fel: ki ne tudná megkülömböztetni ezeket? *Erdeisóska* Lórom, *Kertisóska* Lórom, *Pöszméte* Ribiszke, *Veres* Ribiszke, *Sóska* Borboja, *Paraditsom* Tsutsór, az *Almának* egynehány fajtái, *Meggy*, *Szilva*, *Öszibaratzk*, *Mondola*, a' bortermő szőlőnek *egrese*, *borköve*, és *etzetje*; *Tzitrom* 's a' t. Így a' mint mindenik plánta, a' maga alkotásához képest, külömböző módon szedi öszve és készíti el a' tápláló matériát: úgy egyik egy állatnak, másik másnak táplálására alkalmas; a' meljik egy állatnak eledel, a' másiknak méreg. Nints pedig a' világonn egy plánta is, melj valamely állatnak, vagy bogárnak 's féregnek eledelül ne szolgálna; ezek közzül mindenik megesméri, meljik néki való; és ebbenn talám tsak az ember téveszt, és azok az állatok,

meljeket az emberek megszeliđítvénn, természeti állapotjokból kivettek.

Az emberek a' plántáknak bizonyos részeit gondosonn kikeresgették, és választották magoknak eledelekre, p. o. a' Répáknak 's egyebeknek *gyökereit*, a' Kalarábénak, Brokolinak *szárait*, a' Káposztának, Sálátának, Paréjoknak *leveleit*, a' Kártifiolának, Kaprinak *virágbimbóit*, a' Sáf-ránnak *bibéit*, az Ártitsókának *tsészepikkelyit*, a' Gabonáknak *magvait*, a' Gyümöłtsfáknak *húsos magrejtőit*, a' Mondolának, Diónak *tsontár-bélit* 's a' t; és talám nintsen olyan plánta egy is, a' meljet mindenestől fogva megennének.

Az állatok gyomra is pedig, az eledelből tsak azokat az elegyeket szedi ki, készíti el, és foglalja a' testhez, meljek az ő alkotásához való; a' többit mint salakot a' maga útján kiveti. Adjon az ember különbözö állatoknak, p. o. Lónak, Tehénnek, Dizsnónak, Lúdnak, Rutzának, Tyúknak, Pulykának 's a' t. ugyan azon eledelt, p. o. Tengeri Málét: meg fogja látni, hogy mindeniknek ganéjja különbözö leszsz; melj azt mutatja, hogy mindeniknek gyomra, az ő alkotásához képest, más más nemü részeket szedett ki ugyan azon eledelből. Azombann, még az a' salak is egészszenn tápláló matéria; még abbann más állatok, és végre a' férgek eledelt találnak, 's a' mi ezektől fenn marad, visszamegyen a' természet kebelébe, a' plánták tápláló matériája közzé, és a' földet trágyázza.

Mi légyen az embernek jó eledel, megmutatja az Íz, mert a' jó íznek érzése annak jele, hogy a' gyomor — melj a' nyelvel és inyekkel nagy egybeköttetésbenn van — bővenn talál abbann az eledelbenn a' test alkotásához illendő részeket, meljeket osztán az Életerő, a' vér forgása által a'

test

test részeivé változtasson (*assimiláljon*). A' mit az egészséges ember jó ízűn eszik, az őtet jól táplálja; tsakhogy mihelyt az a' jó ízérzés szünni kezd, azonnal szünjön meg az ételtől. Ezért az emberek, az ő eledeleket oljan dólgokkal szokták készíteni, meljek magok vagy éppenn nem, vagy tsak kevésbé táplálnak, hanem az eledelt teszik kellemetes ízűvé, és annál fogva a' gyomrot vidítják, ébresztik az emésztésre. Ezeket nevezzük Fűszerszámoknak; iljenek a' *Só, Tzúkor, Etzet, Bors*, és más Indiai fűszerszámok, és számos *Hazai plánták*. Gyakrann a' gyomor, a' legtáplálóbb eledelt is, ezek nélkül vagy bé nem veszi, vagy undorodással kiveti, vagy ha ki nem veheti, megromlik tőle; mert az emésztésre nem ébresztődött az ínnyeknek előingerlése által.

Legközönségesebb, és legszükségesebb fűszerszám a' *Só*, meljet a' gyomor mindennemű készített eledelbenn megkíván, a' nélkül pedig megútálja az eledelt. Miért szükséges az emberi test táplálására annyira a' *Só*? azért é, hogy a' senyvedésnek ellent áll, vagy hogy a' gyomrot édesdenn ingerli? nehéz meghatározni. Elég az, hogy a' gyomor azt szüntelen kívánja, a' vérbe által botsátja, ott pedig az soká nem marad, hanem a' vizellet útjann kitakarodik. Azombann bizonyos, hogy a' kik erősen bésózott hússal bővenni és tartósonn élnek, megtsípösödik a' vérek, és vérsenyvedésbe (*scorbutta*) esnek. Annak sem könnyű okát adni, miért hogy a' *Só*, a' mint állítják, a' tsupa hússal élő állatoknak méreg gyanánt van, a' tsupa plántákkal élőknek hasznos, és azoknak meghízását segíti; az ember pedig a' húst a' nélkül nem eheti, a' gyümölcsök étele közbenn pedig ritkán kívánja meg.

VI. CZIKKELY.

A TERMÉSZETI ERŐK (CHEMISMUS) ÉS AZ ELŐ-
ESZKÖZÖS ERŐ (ORGANISMUS) KÖZT VALÓ
KÜLÖMBSÉGEK.

Az Élő Testek, a' külső természet kebelében
vagyunk, és ezen természeti dólgoztól: *Föld*,
Víz, *Levegőg*, *Melegség*, *Világosság* függ
azoknak életek: de még is a' külső Természe-
ti Erők, meljek az élet nélkül való testekben
munkálkodnak, az Életerőtől, melj tsak az
Élőszközös (organizált) testekben munkás, nem
tsak egészenni különböznek, hanem eggyik a' má-
siknak ellenébe vagyunk, és ellenére munkálko-
dik. — Az Életerő, attól fogva hogy munkálko-
dni kezd, kiragadja mintegy a' matériát a' termé-
szeti erőknek uradalma alól, és azzal egészenni
más és ellenkező törvények szerint bánik, mint a'
meljek alatt volt az a' természet hatalma alatt. —

A' természeti erők, a' nehézség törvénye sze-
rönt lefelé vonják a' testeket: az életerő pedig,
felfelé neveli a' plántákat, és a' magas fákbann
sok ölnyi magasságra hajtja szüntelen a' nedves-
séget, meljet a' hajsza tsöveknek természeti
törvényéből kimagyarázni lehetetlen. — Mikor a'
természet a' maga szüleményeit, az értzeket kö-
veket formálja; kívülrül raggatja hozzájuk a' ha-
sonló részeket, és úgy nőtetí azokat: az életerő
pedig bévette magát a' testbe, mint valamely
várba, és a' belső részeket formálván, nevel-
vén az eledelekből, terjeszti kifelé a' testet, és
annak külső belső kopásait is kipótolja. — A' ter-
mészeti erő, a' híg matéria által elolvasztja,
széljel áztatja a' kemény testeket: az életerő pe-
dig

dig a' híg matériát kemény részékké formálja. — A' természeti erő, a' testeket és alakokat, az atyafiságnál fogva bizonyos és meghatározott mérsékben összevoglálja, de azokat az egyesülésben meg nem tarthatja, mihelyt más matéria járul hozzájuk, melynek valamelyikkel nagyobb atyafisága van: az életerő pedig összevokt sok különböző alakokat, az atyafiság ellenére is, és kigondolhatatlan sokképpenn változtatván azoknak mérsékeit, más más alkotású testeket formál belőlök, a' minémüeket a' természet nem esmér 's a' t.

A' külső természeti erők ellenben, szüntelen ostromolják az életerőt, törekedvén visszazerezni a' matériát, meljet az, maga hatalma alá vett; megtámadják annak munkáját kívülről belőlről, hogy széljel bontsák azt, a' mit ő a' természeti atyafiság és a' hasonló részek egymáshoz való vonattatásának ellenére összevokt. De valamíg az életerő helyén van, hatalmasonn ellene szegezi magát minden ostromoknak, az ő *Viszszaszerező* és *Orvosló* ereje által. *Lásd* III. Czikkely. — Az étel, melj már kevés idő múlva poshadtt volna, leszáll a' gyomorba: azonnal az életerő annak poshadását, mint a' természeti erők munkáját felfüggeszti, hozzá kezd, és tápláló nedvességet készít belőle. — A' természeti erők, szüntelen ostromolják a' vért, és nedvességeket, és készítetik a' poshadásra: de az életerő ellent áll; azokat a' részeket pedig, meljebben már a' természeti erők az ő senyvesztő munkájokat elkezdették, a' testből kihajtja.

Végre tsakugyan győzedelmeskednek a' külső természeti erők, és az életerőt elnyomják, elosztatják, visszaveszik hatalmok alá az organizált testet, és annak minden részeit széljel bontogatják a' rothadás által, még pedig annál gyorsab-

bann, mennél többféle alakokat fordított az életerő, annak öszveállítására; mert tudjuk hogy az állati test, sokkal hamarább elrothad, mint az annál eggyügyübb alkotású növény. Az életerő a' rothadásnak állapotjából vette vala ki az organizálható matériát, a' természet pedig ismét odavonja azt vissza. Ezt a' rothasztást az állatok testében, egyszerre, és egyenesen kezdi a' természet, az életerőnek meggyőzése után: de némely plántai nedvességeknek elrothasztására, bizonyos léptsőkön meggyen, még pedig visszafelé, és megfordítván azt a' rendet, melyet azon nedvességeknek formálásában, az életerő követett vala; melynek a' must forrás legszembetünőbb példája.

Mikor az életerő formálja a' Szőlőt: először az, csak hamar a' virágzás után keserű ízű, mely annak jele, hogy még abbann a' tápláló nedvesség, kevésse van kidőlgözva; azután a' keserűség egres savanyúsággá, és továbbat mikor a' szőlő sendűl, borizú savanyúsággá, és végre a' megérés-kor tüzükoros édességgé változik. Iljen rendel meggyen a' dolog egyéb gyümölcsökben is. Mikor pedig ezt az édes mustot a' természet hatalma alá veszi: először elválasztván tőle az első forrás által, a' szénsavanyú szesznek sőt gőznek nagy részét, változtatja azt borrá, a' bort a' második forrás által etzetté, az etzetet a' harmadik forrás által megveszett nedvességgé, mely undorító keserűségével rothadását kimutatja. De már visszafelé nem mehet. A' természet az organizált testeknek alakjait csak széljelszedheti, de öszve nem rakhatja. Semmiféle természeti erő, és chemiai mesterség a' megrothadt etzetből jó etzetet, az etzetből bort, a' borból mustot tsinálni nem tud, és az alakoknak akárminémű öszverakosgatásával is csak eggy falevelet, vagy eggy hajszálat, vagy

egy tsepp vért is elő nem állíthat; azt csak az életerő tselekedheti.

Ámbár pedig a' természeti erők így hatalmat vesznek is az élő testekenn: tsakugyan halhatatlannak azok; mert a' tenyészésnek tsudálatos törvénye által, ismét más életerők, más plánták, más állatok származnak, melyek felkeresik, és újra öszveszedik az elszéledett alakokat a' porból, vízből, levegőből; és így az élő testek országa, az élet nélkül való természetnek kebelében, tsakugyan romolhatatlanul fennáll.

Jegyzés. Ha a' régibb és újabb Istentagadók, tudták volna ezt az életerőnek a' természeti erőkkel való ellenkezését: szégyenlették volna azt állítani, a' mit állítottak, hogy az állatokat 's embereket a' természet formálta a' földből. t. i. hogy a' napsugári felmelegítették a' sárt, az iszapot; egybegyűjtötték lassanként az állati testhez való matériát, 's így osztán a' sárból lett bogár, azután madár, négy lábú állat, 's végre ember. Hogy ezt a' Természet ma nem tselekeszi, bizonyos a' tapasztalásból: hogy nem tselekedhette soha, bizonyos az életerőnek a' természeti erőkkel való öszvevetéséből. Éppenn azért kellett az Elők Országában, világ kezdetétől fogva, az életerőnek nemzés által firól fira, izről izre által adódni: mivel a' természeti erőktől az ő velek ellenkező életerő nem származhatik.

VII. C Z I K K E L Y.

AZ EMBER EGÉSSÉGE, BETEGSÉGE, ORVOSSÁG.

A' mint az ember a' külső Természet kebelében él, körül van véve természeti Erőkkel (*Potentiae*) melyek az ő testét érdeklík, mint: *Hideg*, *Meleg*, száraz vagy nedves *Levegő*, *Világosság*, *Villám matéria* 's a't; belől pedig gyom-

rába veszi az eledelt, t. i. oljan plántai vagy állati részeket, melyek már a' természeti erők hatalma alatt vagynak, és így a' rothadáshoz készülnének. Maga a' test híg és kemény részekből áll, melyek a' természeti erők törvénye szerint, poshadásra, rothadásra hajolnának s a' t. Ezen természeti erőknek külső és belső érdeklései, ingerlései által ébresztődvénn az életerő, tartja magát azok ellen és hartzol, hogy azok a' testbenn kárt ne tehessenek, és abbann az ő munkáját ne akadályoztathassák.

Mikor hát az emberbenn az életerő, a' maga formáló, visszaszerző, és (annak idejében) tényező munkáit, könnyenn és minden alkalmatlanság nélkül gyakorolhatja; nevezetesenn a' gyomor jól emészt, úgyhogy az ember nem is érzi hogy gyomra volna; a' vér könnyenn forog, úgyhogy az ember nem is érzi hogy szíve volna; a' tüdő, vesék, máj, lép s' a' t. mindenik a' maga alkotása szerint való kötelességét minden nehézség nélkül teljesíti, úgyhogy az ember nem is érzi, hogy ezek a' belső részei vólnának; egyszóval, mikor minden érző és más tagok, a' magok munkáját helyesenn, fájdalom és alkalmatlanság nélkül viszik véghez: akkor az életerő vidám, az élet édes, és a' test egészes.

Mikor pedig valamely külső vagy belső ok, valamely tagnak, vagy belső résznek, vagy az egész testnek alkotása szerint való munkálkodását akadályoztatja; nevezetesenn: a' gyomor nem jól emészt; a' természeti tisztulások megrekednek; a' belső részeknek nedvességvívő tsatornái bédugulnak; a' vér és nedvességek megtsípösödnek; s a' t; egyszóval, akármely rész vagy tag a' maga munkáját nem teljesítheti: akkor a' test megbetegszik, az ember külömb külömb fájdalmakat

makat szenved; és ha az orvosló életerő a' bajt helyre nem hozhatja, vagy a' betegség okát el nem háríthatja: a' test vagy valamely tagjábann megnyomorodik, vagy az egész alkotmány elromlik, és az ember meghal.

Az Orvosi szerek olyan eszközök, melyek által az életerő segítődik arra, hogy a' betegség okát elhárítsa. Ha az életerő meggyengült: az ingerlő orvosságok őtet serkentik, hogy szedje össze erejét, és úgy küszködjön a' betegség matériájával. Ha az életerő felettebb is fel van lázzadva, és a' testbenn lévő ártalmas matériával erőszakosann bánik, mely miatt az ép részeknek is szaggatódásokat és kínokat kell szenvedni: akkor az enyhítő orvosi szerek, vagy a' felettebb való érzékenységeket megtompítják, vagy a' tsi-pős matériát, mely az életerőt fellármázta, olyan nyálkakkal, 's egyebekkel nyeletik el, hogy többé rágó ingerlést ne okozhasson. Ebből lehet látni, mitsoda kárt tehet a' tudatlan ember, ha az orvosláshoz fog. Mert ha a' felettebb is nagy mértékben lévő életerőt, ingerlő szerrel feszíti, vagy az elgyengült életerőt még jobban is gyengíti, vagy annak több dólgot ad, és több kitarítani valót hány elébe: lehetetlen hogy a' beteget el ne rontsa,

Az eledelek az orvosi szerektől abbann különböznek, hogy amazokban a' test alkotásához illő tápláló matéria lévén, vonódik hozzájuk az életerő, és szüksége lévén, reájok, kívánja azokat, 's általok megújulvann, a' maga természeti állapotjábann és munkálkodásábann marad: az orvosi szerek pedig többnyire a' táplálásra alkalmatlanok, és így a' test természete ellen valók lévén, az életerőt vagy ingerlik, vagy tsítják. Ez az oka, hogy az orvosságok többnyire mind
ked-

kedvetlen ízük, és a' beteg tőlök undorodik; t. i. Az eledelre való plántákban, gyümölcsökben nagyobb mérsékben van a' savanyszerző alak, mint a' több alakok, a' többekben pedig vagy a' Szénszerző, vagy a' Vízszerző, vagy a' Halál-szerző van nagyobb mértékben.

Meg kell pedig jegyezni, hogy az eledelre való dolgok is, vagy ébresztik, vagy tsendesítik az életerőt, de ez azoknak serkentését kedvesenn vészi. És így az eledelek is tehetnek, tesznek is orvosság szolgálatot, és a' tanult orvosok, tudnak gyakrann tsupánn tsak eledeli dolgokkal, minden más orvosság nélkül, betegségeket gyógyítani. Példák vagynak arra is, hogy a' beteg valamely ételt felettébb megkívánt, és jól lakván belőle, meggyógyult.

Azt a' test alkotásával, és természetével ellenkező matériát, melj a' gyomorba, és onnan a' vérbe bémenvén, a' test alkotmányát, vagy a' felettébb való ingerlés, vagy az életerőnek s érzékenységeknek letsepülése által elrontja, és az embert vagy lassanként, vagy hirtelen megöli; nevezük Méregnek. A' legártatlanabb, sőt a' leghasznosabb szerek, a' legjobb eledelek is lehetnek mérgek, ha az ember azokkal helytelenül él. P. o. a' hideg víz ital, a' nagy felmelegedésben, és a' purgáló szer bévetele után, halálos méreg; a' legjobb orvosság, ha szerfelett nagy mértékben vevődik, megöli az embert; a' legjobb eledel méreggé lesz, ha az ember azzal mértékletlenül él. Ellenben, a' valóságos mérgeket lehet úgy mérsékelni, és elegyíteni, hogy elvesztvénn mérges vóltokat, tsak ingerlő és hasznos orvosságokká lesznek. Ennek a' mérséklésnek nem tudása miatt, a' nép közt tapogató és kuru-soló orvosok, a' mérges plántákkal sok károkat

tész-

tésznek: de alig van olyan mérges plánta, melyből a' tanult és tapasztalt orvosok, jóltévő orvosságot ne tudnának készíteni.

VIII. C Z I K K E L Y.

AZ ORVOSI SZEREK FELTALÁLÁSA.

Maga a' szükség, és a' fájdalom érzés, kényszerítette az embereket arra, hogy az ő betegségekbenn, a' közmondás szerént, fűhöz fához ragaszkodjanak segedelemért; és egyiket a' másik után próbálgatván, a' mely után hasznót érzettek, azt megjegyzzék, és mászszor is mikor a' szükség kívánja, elővegyék. Néha az orvosló szer feltalálására, alkalmatosságot adott a' tsupa történet, mint p. o. hogy a' *Hagymaszagú Tarorjának* (*Teucrium Scordium*) rothadás és senyvedés ellen való ereje van; abból tudták meg, midőnn látták, hogy az ütközet helyénn azok a' holt testek, melyek iljen fű közt heverték, sokkal későbbre rothadtak meg. — Azt is állítják, hogy az emberek némely fűveknek orvosi erejét az okatlan állatoktól tanulták volna meg; midőnn t. i. látták, hogy a' *Zaszpa* (*Veratrum*) a' Ketskének hasmenést okoz, a' Szarvasok *Ezerjófűvel*, a' Vaddisznók pedig *Borostyánnal* gyógyítják a' rajtok esett sebet. De ez tsekély fundamentom, és helytelen; mert tudni való, hogy a' különböző állatoknak, alkotások is különböző, és a' mi az egyiknek orvosság, a' másiknak mérge lehet.

Bizonyos az, hogy az emberek, időről időre gondosabbak lettek abbann, hogy a' mely plántának valami betegségben hasznát tapasztalták, azt feljegyezzék, és egymással közöljék. A' régi

Káldeusok, Assiriusok és Égyiptomiak, az Ország törvénye szerint, tartoztak betegjeiket a' piatzonn, arra rendeltetett helyre kitenni; hogy az ott elmenők, a' betegnek állapota felől tudakozódjanak, és ha valaki valami orvosságot tudna, javasoljon; legalább a' tudakozódásnak meg kellett lenni, és a' ki azt nem tselekedte, embertelennek tartották.

Idővel a' Görögök, az Istenek közzé számlálták azokat, a' kik az orvosi szerek esméretével mások felett bírtak, és azzal másoknak használtak. Ezeknek tiszteletekre templomokat, kápolnákat építvénn, azokba kezdték vitetni a' beteget, hogy ott feküdjenek. Ott ezek először is egy-néhány napig, a' míg bírhatták, megtartóztatták magokat az ételtől, és sós vízben megferesztettek; azután könyörögtek az Isteneknek, vagy magok, vagy ő helyettek a' Papok, hogy jelentsék ki álombann, mitsoda orvossággal gyógyúlhatnak meg. Ekkor osztánn, vagy magok a' betegek álmodtak valami orvosságot, vagy a' Papok, a' mit már más tapasztalásból tudhattak, úgy adták elő, mint Istenijelentést. Ha osztánn a' beteg az iljen szerekkel meggyógyúlt: a' templom falára, vagy oszlopaire, vagy felfüggesztett táblákra, leírták a' betegséget, és annak meggyógyulásának módját, hogy annak mások is hasznát vehessék.

A' régi orvosok között legnevezetesebb volt Hippocrates, a' ki Krisztus Urunk születése előtt 460 esztendővel született. Ez, az orvoslás rendit és módját, olj jó fundamentomra építette, és lábra állította; hogy azért méltánn az Orvosi Tudomány Attyának neveztetik, mind e' mai napig. Ő azon jegyzéseket, meljeket a' templombann és oszlopokon talált, öszveszedte, és által adta a' maradéknak. Attól fogva az orvosi tudomány

virágozni kezdett; és — a' mint minden tudományokban ez az emberek szokása, — sokképpenn változott, és Szerzetek támoztak benne; de mind ezek mellett is több több próbák tétettek, és az orvosi szerek száma megszorodott; mert nem csak sok Plántáknak, és az Ásványok közzé tartozó dolgoknak, erejét és tulajdonságát tanulták ki; hanem ezeket egymással öszveelegyítették, és készítették belőlök sokféle elegyített orvosi szereket: Keneteket, Flastromokat, Szirupokat, Terjékeket, Eszszentziákat, Bal'samokat 's a' t.

Valamint pedig a' betegségek tulajdonságainak megítélése, és az azokhoz intézett orvoslás módja, az Orvosi Szerzetek tudománya, és gondolkozása módja szerént, időről időre változott: úgy az Orvosi Szereknek betse is, a' módinak alá vólt vetve, mind e' mái napig. A' mit egy időbenn nagy erejű orvosságnak tartottak, és az éig magasztaltak; azt azután semmire se betsülték, és mint vagy tehetetlen, vagy ártalmas szert megvetették. Ma is sok plánta forog a' közemberek kezénn, meljeket ők a' magok tapasztalások után, jóltévő erejéről dítsérnek, az Orvos Doctorok pedig azokat kevésre betsülik; nem mindenkor azért, mintha haszontalanoknak tartaná; hanem mivel esmernek nállok hathatósabbakat.

De hogy eshetik az, hogy, ha valamely plánta, egy időbenn a' betegségnek meggyógyítására hasznosnak tapasztaltatott, más időbenn tehetetlen légyen, holott a' természet, az emberekben és plántákban mindenkor ugyanazon vólt? Ez megeshetik azon megsalattatásból, a' melj léssen vagy a' képzelődés által, vagy a' dolog okának helytelen megítélése által. Tudnillik:

1. Sok plántát csak a' képzelődés tett orvosi szerré; mikor az emberek azt, a' mit a' képzelődés

dés elevensége tsinált, a' plánta orvosi erejének tulajdonították. Ugyan is a' képzelődésnek, és az indulatoknak, igen nagy hatalma van az életerőnn, és sokszor nagyobb, mint minden orvosi szernek. Megtörtént hát, és minden nap megtörténik, hogy mikor a' betegnek arra van szüksége, hogy élesztődjön benne az életerő; ha nagy bizodalma van vagy az orvoshoz, vagy az orvosághoz, és egészen elfoglalja képzelődését a' meggyógyulásnak reménysége: meggyógyul, ha csak tiszta vizet adnak is bé neki orvosság gyanánt. Sok példa van rá, hogy az iljen képzelődés gyógyította meg a' hidegleléseket, és más nyavajákat is tehetetlen szerek által. Így gyógyultak meg sok betegségek a' *Ráolvasás* által, mikor a' beteg annak erejét erőssenn hitte; nem azért gyógyultak pedig meg, mintha a' ráolvasásnak esztelensége használt volna valamit; hanem mivel a' betegnek hite, egészen felelevenítette az életerőt.

Ezt hozza magával a' léleknek a' testel való szoross egybeköttetése. A' testnek állapota a' lélekbenn bizonyos és szembetűnő változásokat okoz: úgy kell hát lenni, és úgy van, hogy a' lélek tehetségeinek változásit és indulatit is, a' test megérezze. Példák vagynak reá, hogy a' léleknek rendkívül való és hirtelen indúlati, olyan betegségeket gyógyítottak meg, melyekenn semmi orvosi szer nem segíthetett. Linné mikor a' Svétziai Királynak fő orvosa vólt, köszvénybenn sinlödő, ágybann fekvő beteggé lett: egyszer a' Kertész bémegyén hozzá, ezt az örvendetes hírt vivénn, hogy egy Hajó megérkezett Indiai plántákkal rakva; ezen hirre egyszerre fellobbant a' betegbenn a' repeső öröm, felugrott ágyából, és lábai inainak ropogásai között, kiment a' Hajóhoz,

hoz, maga szállíttatta kertbe a' plántákat, 's a' köszvényből kigyógyúlt. —

Ellenbenn az is igaz, hogy a' mint a' kedves képzelődések és indulatok élesztik az életerőt; úgy a' kedvetlenek, kivált a' tartósok, minéműek a' bánat, aggodás, félelem, gyűlölség 's a' t. gyengítik, és leverik azt; és még az orvosság erejét is akadályoztatják, ámbár megesik hogy a' hirtelen fellobbant kedvetlen indulatok is, mint a' megrettenés, megboszsanzkodás, véletlenül okoztatott testbeli változás, fájdalom 's a' t. hasznosonn serkentik az életerőt, és a' gyógyulást segítik. — Ha a' beteg kételkedik, vagy az Orvoshoz, és orvossághoz bizodalma nints; ha a' haláltól való félelem és irtódzás elfoglalta és letsepülte képzelődéseit: akkor az életerő, az orvosi szerek hathatós ingerléseire is érzéketlen; az orvosságnak vagy semmi munkája nints; vagy azzal éppenn ellenkező a' mit az Orvos tőle várna, és e' miatt betsét elveszti; holott pedig ha az iljen környűállásokbann bötsmöli valaki az orvosi szert; látivaló hogy nints igassága. És így, mikor látjuk, hogy valamelj plántának orvosi erejét némeljek magasztalják, mások óltsárolják; sem egyikenn sem másikon, egész bizonyossággal nem építhetünk. — A' képzelődés játéka adhatott tekintetet azoknak az évig magasztalt *Élet Balsamoknak*, és más gyógyító szereknek is, meljeket némeljek mindentéle nyavaják ellen hasznosoknak tartanak; a' melj egy rész ugyan nevettséges, de más részt veszedelmes balgatagság.

2. Helytelenül téznek ítéletet a' plánta orvosi hasznáról, mikor annak erejének tulajdonítják azt, a' mit a' természet egyedül maga viszen véghez. P. o. bizonyos az, hogy az eltört tsonatok forrasztására semmi orvosság nem használ

semmit, hanem azokat maga a természet forrasztja össze; a sebeket is többnyire maga a természet gyógyítja meg, csak az akadályokat kell elhárítani, melyek az ő munkáját hátrálnák: még is sereggel vagynak olyan plánták, melyeknek a régiek tsontforrasztó's sebgyógyító erőt tulajdonítottak.

3. Sokszor megsalatkozik az ember abbann is, hogy a meggyógyulását annak az orvosi szernek tulajdonítja, a meljikkel legutólszor élt. Megbetegszik az ember, és ha nints orvos, mindenhez fojamodik, és mindent megpróbál, a mit mások komendálnak. Meglehet, hogy azok közül valamelyik, kezdett is segíteni valamit az életerőnn; de a beteg mindég mást, mindég mást szeret próbálni. Egyszer az életerő hatalmat vészen a betegségenn, és a beteg meg kezdvénn fordulni, nem győzi eléggé ditsérni azt a szert, a meljel legközelebb élt; holott meglehet, hogy az még akadályoztatta, és késleltette a gyógyulást. Ez a hiba terjesztett el a Köznép közt, ezer tehetetlen szereket, bizonyos nyavaják, nevezetesen Köszvény, Hideglelés, Fogfájás's a t. ellen, melyeket sereggel tukmálnak az iljen szenvedésbenn lévő betegre; az pedig panaszkodik, hogy néki semmi sem használ.

Mind ezek mellett is pedig meg kell jegyezni, hogy az orvosi szernek munkája nem csak attól függ, minémű állapotbann vagyon a betegbenn az életerő, és a betegség matériája; hanem attól is, minémű az embernek belső alkotása, vagy természete. Minthogy pedig ez véghetetlen sokféle, és különböző lehet: látni való, hogy gondolni sem lehet olyan orvosi szert, a melj minden embernek eggyeránt használjon. Némelj embereknek természete különösen iszonyodik bi-

zonyon

zonyos orvosságoktól: egyik nem szenvedheti a' Bodzavirágot, másik a' Méntát, más a' Pé'smát, más a' Ró'sát 's a' t. úgyhogy ezeknek a' szagától is elájul, ha el nem viszik előle. Ezeknek, az ilyen természetekkel ellenkező szerekből készült orvosság, lehetetlen hogy használjon, akármiilyen jóltévő legyen is másokra nézve. Mikor hát valaki, valamely tapasztalt orvosi szerről azt mondja: ez az én orvosságom, helyesenn szóll; mert soha sem lehet átaljábann állítani, hogy a' mi egyik embernek használt, a' másiknak is bizonyal használni fog. Ezekre nézve mondotta a' híres Burháv (*Boerhaave*), hogy minden betegnek szükséges különös orvosságot rendelni.

Ha már az a' kérdés: Miből lehet kitanúlni valamely Plántának orvosi erejét? erre az a' legbizonyosabb felelet, hogy tsupánn tsak a' Tapogatósból, a' Próbátételekre való okos figyelmezésből. Mert itt az okoskodásból (*a priori*) semmire sem mehetünk, minthogy az alkotó részeknek külömb külömb mérsékbenn való elegyedése, és az abból származó erő, előttünk elfedezett titok. És minthogy ez az alkotó részeknek külömböző elegyedése, és összeállása, teszi a' plánták nemeibenn a' külömbségeket; méltánn azt lehet mondani, hogy nints a' világonn két olyan külömböző plánta, a' meljnek ereje egyik a' másikkal tökéletesenn megegyezne. — A' Chemia itt tsak annyibann segíthet, a' mennyibenn a' plánták részeit száraz vagy nedves útonn széljel bontogatvánn, megtudja mutatni, hogy egyik plántábann az olaj, másikbann a' gyanta, nyálka, másikbann a' só 's a' t. vagyon nagyobb mértékbenn, és ezeket a' kiválasztott közelebbi plánta részeket is, tudja haszonra fordítani; megtudja továbbá mutatni, hogy egyik plántábann

a' *Savanyyszerző*, másikkann a' *Vízyszerző*, másikkann a' *Szénszerző* 's a' t. az Uralkodó Alkotó rész: de hogy ezek a' részek az ő természeti öszveelegyített állapotjokbann, minémű erővel bírjanak, azt meg nem határozhatja; mert az bizonyos, hogy a' testek, az öszveköttetésbenn más erővel bírnak, mint külön külön. P. o. a' Szappan, 'sírból és lúgsóból áll, és olyan tulajdonságokkal bír, a' meljek sem a' 'sírann, sem a' lúgsóann külön nintsenek. Mikor még a' mustann benne van a' szénsavanyú szesz, vagy inkább gőz; édes a' must: mikor pedig a' megforrásközbenntöle elválik; a' must borrhá leszsz, maga pedig ez a' gőz minden lehellő állatot megfojt.

Tsak a' tapogatás lévénnt hát a' plánták ereje kitanulásának módja, a' melj plánta a' sokszori próbatétel utánnt, sok emberekbenn, ugyan azon környűllállások közzt, iljen vagy amoljan erejűnek találtatott; arról mondhatjuk, hogy ez vagy amaz orvosi haszonnal bír. Legjobb pedig hogy az ember, a' vizsgálás alá vett plántának erejét, magánnt próbáiija meg, egészséges korábann, és kitsíny mértékbennt kezdve, és gondosannt figyelmezzen reá, mitsoda változást tsinál benne; úgy osztán a' betegségbenn is bátrabbann tehet vele próbat.

IX. C Z I K K E L Y.

A HAZAI ÖNKÉNT TERMŐ, ÉS TERMESZTETT NÖVEVÉNYEK.

Hazai Növényeknek nevezzük azokat, meljek a' Hazábann önként vagy vadúl teremnek, és a' magok magváról szaporodnak. Termesztett plántáknak azokat, meljek vadúl nem terem-

remnek, hanem magvaik másunnai hozatvánn miveltenek, és szaporodnak. I de geneknek pedig azokat, meljeket a' mi Hazánkban természeteni és szaporítani nem lehet.

Valamint eledelre való plántákkal bétöltötte a' Természet Ura a' föld kerekiségének minden részeit, hogy azokból az ő élő állati tápláltassanak, és minden állat a' maga Hazájábéli termésekkel élélhessen; úgy a' földnek minden részét bétöltötte orvosi hasznú plántákkal is; mert a' mint a' feljebbvalókból világos, minden olyan plánta, a' melj nem eledelre való, ha bé megyen az állati testbe, az ő idegen részeivel az életerőt érdekli, és azt vagy ingerli és fellázzasztja, vagy gyengíti és letsendesíti. Az Orvosi szerekre nézve hát, egyik Ország a' másikra nem igen szorúlna; mert úgy kell lenni, és úgy van, hogy minden Tartományban plántált a' Jó Isten olyan Növényeket, meljek az ott uralkodó nyavajáknak gyógyítására alkalmasok.

Közönségesen szölvánn, minden Állat a' maga Hazájában feltalálja az ő élelmét: de az emberekre nézve, a' kiknek az egész föld kerekiségén el kellett terjedni és szaporodni, és a' kiknek testi és lelki tehetségeik tsak a' munkásság által fejtődnek ki, úgy rendelte a' Bölts Teremtő, hogy ők ne találják könnyenn és egy rakásonn az ő eledeleket, hanem munkával jussanak hozzá, és a' földnek meszsze lévő részeinn is, keressék fel az eledelre való plántákat, és azokat magról termeszsék; a' Hazai gyökereket és gyünnölsöket pedig, a' mivelés által szelidítsék, javítsák, és az eledelre tegyék alkalmasabbakká. A' melj Tartományban a' Gabonának nemei vadúl teremnek is, ritkánn lehet azokat egy heljen nagy bővséggel találni, hanem tsak szálanként, mint ná-

lunk a' ligetekenn a' vad ro'st. Ott is mivelni kell a' földet, ha az ember kenyeret akar enni.

Az embereknek lakására, és elszaporodására, legalkalmasabb a' földnek mérséklett része, a' minémű nevezet szerint Európa. Elhozták ide Á'siából, Égyiptom vidékeiről, Afrikának Északi részéről, az ott vadúl is termő *Búzának*, *Árpának*, Indiákról a' *Zabnak*, *Kölesnek* magvait; Amerika feltalálása után, onnan és a' több Indiákról a' *Tengeri Málét*, *Kolompért* 's a' t. és mind ezeket nagy bővséggel természetik; a' Hazai gyümölcsoket, a' mivelés, magról vetés, óltás által megnesesítették, és azoknak igen sok fajtaít elszaporították; az Indiai fűszerszámokat, meljeket itt természetni nem lehet, a' kereskedés által olj bővenn hozzák, hogy azokra nézve is semmi fogyatkozás nints. Ezek által lett Európa a' Világnak legbővölködőbb és legboldogabb része.

Az emberek eledelére való plántákat tehát természetni kell; mert az önként termő plánták, tsaknem egészen és átaljábann a' Barmoknak, Lovaknak, Juhoknak, 's egyéb állatoknak eledelkre szolgálnak; az emberre nézve pedig egyenesen, nem eledeli, hanem tsak orvosi hasznot tehetnek; és a' mi számtalan plántákkal ékeskedő mezeink, réteink, erdeink, oljan rakott Patikák, meljebenn minden történhető betegségek ellen, orvosságot lehetne reményleni. De a' mint az Europaiak, Indiákat Fűszerszámért, és egyéb ott termő dólgokert béjárták: megismerkedtek ott azokkal az orvosi szerekekkel is, meljekkel az odaváló nép élni szokott, bizonyos nyavajákban; és azokat nagy bővséggel béhozták Európába. Ezek az idegen szerek itt nagy kedvességet találtak, nem tsak azért hogy meszsze földről jöttek, és drágák, hanem azért is, mert vi'gálás és próba
alá

alá vétetvénn, sokann közzülök igen jóltévő erejűeknek tapasztaltattak. De az ő bėjöveleteknek az a' káros következése lett, hogy a' Hazai plántáknak betsét elvették, és az embereket restekké tették azoknak erejének kikeresésébenn: holott mind a' mellett is, hogy a' heves Tartományokban, a' napnak ereje jobbann kifözi és kidolgozza a' plántai nedvességeket, a' mint ez az onnan került fűszerszámokból és egyebekből megtettzik; tsakugyan hihető, hogy sok Hazai plántát taposunk lábunk alatt, meljeknek betsesebb ereje és haszna vólna, mint némelj Indiai szereknek, meljeket drágánn kell fizetni.

Ohajtani kellene, hogy a' dologhoz értő Tudósok, vennék vizsgálás alá Hazánkknak Növényeit, és már nekik részszerént segítségül lévén a' Chémia is, próbatételek által járnának végére, minémű erővel bírnak azok, és mitsoda móddal kell alkalmaztatni a' betegségek orvoslására, hogy foganatosok légyenek; hogy így az Indiai drága szerek nélkül ellehetnénk. Mert most meg kell vallani, hogy ámbár igen sok fűveknek némelj orvosi hasznait tudjuk a' naggyából, de a' Hazai plántáknak igen nagy számához képest, kevés az, a' minek ereje egész bizonyossággal tudva vólna; az is pedig a' meljek tudva van, kéntelen kitérni az Indiai szerek elöl, meljekhez az Orvosok inkább bíznak. — De ennek a' méltó kívánságnak teljesítésére nézve, a' tanúlt Orvosoktól nem sokat lehet várni; mert minthogy azoknak erejét tsak a' tapogatás, és próbatételek által lehet kitanúlni; úgy láttzik, kívánni se lehet tőlök, hogy a' bizonyost a' bizonytalanért elmelözzék, félretévén azt a' szert, melynek munkáját már a' tapasztalásból tudják; és felvévénn oljat, meljről még nem lehet tudni, használ é

vagy árt. De a' beteg sem örömet áll arra reá, hogy ő rajta tegyenek próbát, az ő egészségének és életének kotzkáztatásával: hanem azt kívánja, hogy a' mi már tapasztalt orvosság, azt vegyék elő az ő gyógyítására.

Vagynak mindazáltal olyan esetek, melyekben ezen dologra nézve, a' tanult Orvosok sokat tehetnek. Nevezetesen: Megesik, hogy valamely nyavaját idegen Országi szerekkel sok ideig gyógyítanak haszon nélkül, mert a' nyavaja azoknak nem enged. Iljenkor talám jó volna félre tenni azokat, és Hazai növényeket venni elő; mert hátha annak a' betegnek teste alkotása, inkább engedne az ő Hazájábéli alkotású, és így ő hozzá közelebb járó plánta erejének? Ezenkívül: sokszor kell szegény embereket gyógyítani, a' kik a' Patikára nem örömet költenek, hanem inkább szeretik a' Hazai orvosságokat. Ezekbenn hát figyelmetesen szemmel lehetne tartani, melyik orvosi plánta, mitsoda formábann, minémű változásokat okoz a' betegbenn, annak hasznára; s az iljen tapasztalásoknak feljegyzése által, apránként sokra mennénk, a' Hazai plánták erejének kitanulásábann.

A' plánták orvosi erejével, sok próbákat és tapasztalásokat tesznek, a' nép közt tapogatva gyógyító, vagy kuru'soló füves Aszszonyok, és mások. De az ő próbatételek a' tzelra keveset használhat. Mert eggy az, hogy ők az emberi test alkotmányát nem esmervénn, a' nyavajának okát és eredetét, a' zavarodásba jött belső részeknek mibenn létét, megítélni nem tudják; és így ha használt is a' plánta valami nyavaja ellen, mibenn álljon annak ereje, meg nem mondhatják; azombann szeretnek szereikkel titkolódnizni, és orvoslásaikat kivált az Orvos Doktorok szemei elől,
szor-

szorgalmatosan elrejtik: más az, hogy ők egyféle megkedvelt szerhez, és orvoslás módjához (a' melj hibától néha még az igaz Orvosok sem egészen mentek) makatsúl ragaszkodnak, és azonn a' környülállásokhoz képest, változtatni se nem tudnak, se nem akarnak; melj miatt a' próbatétel keskeny határok közzé szorúl. Ide járúl az is, hogy sokszor sok plántákat öszveelegyítenek, és osztánn nem lehet megítélni, meljinek kell tulajdonítani az orvosi erőt.

X. C Z I K K E L Y.

A PLÁNTÁK ORVOSI EREJÉNEK MEGESMÉR- TETŐ JELEIRŐL.

A' Plántáknak sok különböző közelebbi Alkotó részei: víz, olajok, nyálkák, savanyok, keserny, mezge, földnemű por, lúgsó 's a' t. annyival inkább utolsó alakjaik, Savanyszerző, Víz-szerző, Szénszerző 's a' t. képzelhetetlen sokféle módonn elegyedhetnek öszve, és ettől a' különböző elegyedéstől függ az ő különböző alkotások, formájok, színek, ízek, 's a' t. sőt ugyan azon egy plántábann is a' különböző részeknek, gyökérnek, szárnak, levélnek, virágnak, magnak, gyümölsnek különböző alkotása és tulajdonsága.

Úgy tapasztaljuk pedig, hogy mindenik plántábann, és annak különböző részeibenn, vagy egyik vagy másik alkotó rész, vagy kettőből háromból származott Elegy, nagyobb mértékben mutatja ki magát, meljet Fő, vagy Uralkodó Alkotó résznek (*Effectivum Principium*) lehet nevezni. Egyikbenn az olaj, másikkann a' savany, másbann a' nyálka 's a' t. van nagyobb

mértékben; és ez a fő alkotó rész az, a melj-
benn áll az orvosi erő; úgyhogy mielőtt ez a
plántától elválasztódik, azonnal tehetetlenné lesz az.
Mert valamint az eledeli plántákból, csak
azokat a részeket szedegeti ki az állatok gyomra,
meljek az ő testeknek táplálására valók: úgy az or-
vosiakból csak azokat az alkotó részeket fogadja
el az emberi test, meljeknek ingerlése az Életerő-
nek, vagy serkentésére, vagy tsendesítésére al-
kalmatos.

Továbbá, különböző alkotásúak lévén a
plántáknak különböző részeik, egyiknek a gyö-
kerében, másiknak vagy a szárában, vagy a
virágában, vagy a magvában vagy az orvo-
si erő; és innen ugyan azon plántának különbö-
ző részei, gyakran különböző, sőt ellenkező
erővel bírnak.

Ezekből azt lehet kihozni, hogy a melj plán-
ták alkotásokra, formájokra, és tapasztalható
külső minémiségekre nézve egymáshoz hasonlíta-
nak; azokban az alkotó részek is hasonló mér-
sékkel vagynak elegyítve, és így azokban, ugyan
azon fő alkotó részek mutatvann ki magokat, az
erejeknek is egymáshoz közelíteni kell. De jól meg
kell jegyezni, hogy az egymáshoz ábrázatiokra
nézve hasonlító, de még is különböző alkotású
plánták, soha sem lehetnek tökéletesen egyfor-
ma erejük; mert bár mindenikben, ugyan az lé-
gyen is a fő Alkotó rész, (meljben van az or-
vosi erő) de egyikben lehet nagyobb mérték-
ben, mint a másikban; és egyikben egy,
másikban más, hasonlóképpenn bővölködő alkotó
részszel egybeköttetve. Így p. o. a melj plánták-
ban a fő alkotó rész a Keserőség, egyik kese-
rőbb mint a másik; egyik tiszta keserű, másik
fojtós keserű, más nyálkás keserű, más sós ke-
serű,

serű, más rágó keserű, más émeljgő keserű, más bódító keserű 's a' t.

Itt hát az okosság arra tanít bennünket, hogy a' hol a' természet a' külső formára nézve hasonlatosságot mutat: ott a' belső tulajdonságokra nézve is hasonlatosságot gyaníttunk, és ez osztán ne vakmerő, hanem okos, és vigyázva teendő próbatételre serkentse figyelmetességünket. Ezek szerént, a' soha többször nem látott plántának orvosi erejéhez is nyomosonn hozzá lehet vetni. A.) A' külső formájából. B.) Az érzékenységeinkel tapasztalható minémúségeiből; meljeket itt szükséges előadni.

A.) A' NEMEKBŐL, ÉS TERMÉSZETI RENDEKBŐL VETT JELEK.

Ezek épülnek ezenn a' természeti hasonlóság által javasolt és a' tapasztalás által is megerősített feltételenn: A' melj Plánták ugyan azon Nemre tartoznak: azok erejekre nézve is *hasonlók* egymáshoz. A' melj Nemek ugyan azon természeti rendben vagynak: azok erejekre nézve is egymáshoz *közelítenek*.

A' mi hát a' Nemnek Fajait illeti: mikor már valamely plántának orvosi ereje tudva van, és valaki talál és megesmér ugyan azon Nemnek más Faját; már mindjárt tudhatja, hogy az is hasonló erejű: de abból nem mindenkor következik, hogy egyikkel éppenn olj haszonnal lehetne élni, mint a' másikkal. Mert azt soha sem kell elfelejteni, hogy ámbár egy Nemnek minden Fajaibann, ugyan az is a' fő alkotó rész, de egyikbenn nagyobb mértékben lehet mint a' másikkann, egyikbenn más elegyedéssel mint a'
má-

másikbann; és egyiknek a' gyökerébenn, másiknak a' fűvébenn, virágábann lehet.

P. o. a' Tarnitsnak minden fajai fűvestől, virágostól erősítő keserűséggel bírnak, és akár-meljik fajával haszonnal lehet élni: de még is a' *sárga* Tarnits gyökere, és a' *Földepe* Tarnits virága és fűve, legalkalmatosabbnak tapasztaltatott. — A' Gyökönke minden fajának gyökerébenn, van a' kevés keserűségnek más alkotó részekkel egy különös elegyedése, meljnél fogva ezek az érző inakat érdeklik, rettegést nyavajatorést s a' t. gyógyítanak: de leghathatósabb ezek között a' *matska* Gyökönke, meljbenn a' repülő olajnak különösségét az is mutatja, hogy ennek szaga a' matskákat úgy megvidítja, hogy örömböbenn nem is tudják mit tsináljanak, és a' gyökeret édesdenn megeszik. — A' Tsutsórnak minden faja bódító, szédítő: de a' *Kolompir* Tsutsór gyökerét, és a' *tojás* Tsutsór bogyóját főve meg lehet enni; a' *Keserédes* Tsutsór szára és gyökere pedig nagy orvosi hasznú. — Az Ugorka fajai hívesítők, senyvedés ellen valók; van benne elrejtve egy kis rágó keserűség is, meljnél fogva a' *Sárgadinnye* Ugorka, (meljbenn a' rágó keserűség, tzuikor édességgel, és repülő olajjal lévén elegyítve, ennél fogva fűszerszámos szagot és ízt mutat) néha ártatlan hasmenést okoz: de már a' *Kolotzint* ugorkábann (*Cucumis Colocynthis*) melj Égyiptom és Arabia környékénn terem, ez a' rágó keserűség olj nagy mértékébenn van, hogy tsak kevés is bellöle kínos rágással és vérrel purgál.

Jegyzés. Talám nem leszsz itt heljtelen ez a' megjegyzés, hogy a' nemi hasonlatosságból való ítéles tsalta meg régen az Elizeus Próféta szolgáját 2. Kir. 4: 39. a' ki kimenvénn a' mezőre, hogy valami főzni valót szedjen, erre az indás kapaszkodó plántára a' *Kolotzint* Ugorkára talált, meljet ő nem esmérvénn,

vénn, úgy ítélte, heljesenn! hogy az valami Tök vagy Ugorka nemű plánta; de abbann megsalódott, hogy azt is megehetőnek gondolta. — Ha eszébe jutott volna, hogy megszegevénn megkóstolja, bizonyosan elhajtotta volna. —

Ezt a' heljet a' mi Magyar fordítóink, a' Deák fordítók után, igen zűrzavarosonn így fordították: *Kiméne a' mezőre paréjt szedni, találkozik azért vadszömlőre, és arról tele szede az ő ruháját sártökkel.* A' melj szót *paréjnak* fordítottak, ארת az tészen mindenféle zöldséget, főzeléket; a' meljet *vadszömlőnek*, גפן שדה az tészen mindenféle mezei indás plántát, a' meljet *sártöknek*; פקעת שדה az teszi az Arabia környékénn esméretes *Kolotzint Ugorkát*, meljet *mezei*, vagy *vadugorkának* is hívtak. E' szerént iljen formánn lehetett volna érthetőbbképenü fordítani: *Kiméne a' mezőre valami főzeléket szedni, és mikor elébe akadt volna egy mezei indás plánta, tele szede arról az ő ruháját Kolotzintal, vagy vadugorkával.* A' *Colocynthis* Lexiconaink is Sártöknek tették, hibásonn! mert az egészszenn más plánta.

Még nagyobb vigyázást, és tartózkodást kíván pedig a' plánták erejének a' Természeti Rendekből való megítélése, a' hol a' Nemek az ő erejekre nézve egymáshoz tsak közelítenek. Mert a' fő alkotó részekre nézve ugyan eggyeznek egymással; de ez a' fő alkotó rész, némeljekbenn más alkotó részekkel és más mérsékben eggyesülvénn, olyan eleggyé leszsz, meljnek gyakrann egészszenn más munkája van a' testbenn. A' Fűvész Könyvbenn előforduló Természeti Rendek orvosi erejének előadása így következik:

A' Háromhímes Seregbenn vagynak:

A Polyvás Fűvek. Ezekre, úgy láttzik, nints még annyi figyelmetesség fordítva, a' megnyit érdemlenének, és többnyire tsak abbann állapodott meg a' körülöttök való gondosság, hogy
magok

magok a' fűvek a' barmoknak, apróbb magvaik a' madaraknak, nagyobb magvaik pedig az embereknek és barmoknak tápláló eledelül szolgálnak. De sok jelekből kitettzik, hogy a' Polyvás plántáknak mind gyökerekbenn, mind fűvökbenn, mind magvaikbann, fő alkotó rész, az inakat édesdenn *serkentő*, *vidító*, és *erősítő* Balsam, vagy részszerént repülő olaj, síkos nyálkával elegyítve, melj nyálka a' magvak széki benn liszt vagy keményítő formá bann mutatja ki magát.

Ezt az élesztő balsamot bizonyítja a' mezőnek illatja, melj minden érzéseket megújít, mikor az ember tavasszal és nyáronn a' sík mező benn jár; bizonyítja némelj polyvás fűveknek p. o. a' *Kethimpásitnak*, a' *Nápitznak* különösen érezhető illatja; bizonyítja az idejé benn t. i. éppenn virágzaskor lekaszált és jó idő benn felgyűjtött szénának kellemetes és megújító szaga, melj abbann esztendőkről esztendőkre megmarad, (és nem fundamentom nélkül tartja sok szegény ember Királyi bódogságnak, a' szénás szekere n vagy szénatartó padonn való hálást); bizonyítja a' széna murvából vagy töredékből készült fődő, meljel sok szegény emberek helyesenn és hasznosann élnek, az elgyengült betegek erősítésére és gyógyítására; bizonyítja a' kisült meleg kenyérnek, és a' megpirított száraz kenyérnek illatja, melj az elalélt beteget is szembetűnőké penn élesztí.

Ez az illatozó Balsam, a' lisztes, nyálkás, síkos nedvességekkel eggyesülve, a' polyvás fűvökbenn, és kivált azoknak magvaibann, igen alkalmas a' *vérnek hívesítésére*, a' *forró nyavajá bann való tsendesítésére*, a' *tsipős matériának benyelesére*, és a' *vizellet útjann való kitakarítására*. Ezen végre különösen élnek az árpakása levé n

levénn kívül, a' *Taratzk* Búza gyökerének főtt-vizével.

Ártalmas ezen természeti rendbenn nints tudva egyéb, a' *bodító Vadótz* magvánál. Bizonyosnak állítják pedig, hogy vagynak egész darab földek, meljek szép szénát teremnek, de azt a' marha vagy éppenn nem, vagy tsak kéntelenségből eszi, és elsoványodik rajta. Polyvás fü-é ott az ártalmas, vagy más nemű plánta, méltó és szükséges dolog vólna gondosonn utánna járni.

A' Négyhímes Seregbenn vagynak:

1. A' *Tsoportos virágúk*. Ezek gyenge erővel bírnak; gyökereikbenn van a' keserűség mellett valami tsípősség. Belsőképpenn a' *vizellet indításra* használnak, külsőképpenn a' *bőr felomladozásinak, rühnek, kosznak* 's a' t. gyógyítására alkalmasok.

2. A' *Tsillag levelúk*. Ezek is keserűs sós ízűk, öszvehúzók, *vizellet hajtók*; de valamint az elébbiek, úgy ezek is sem károkról, sem hasznokról nem igen nevezetesek.

Az Öthímes Seregbenn vagynak:

1. A' *Darótzlevelúk*. Ezek ízetlenek, szagatlanok, tehetetlenek; fő alkotó rész bennek a' *kotsonyás nyálkásság*, melj a' *Fekete Nadálytő* gyökerébenn legbővebbenn van. Használhatnak a' *vérnek hívesítésére*, 's a' gyomorban, mejjben, torokban lévő *tsípősségeknék elnyelésére*.

2. Az *Ernyősvirágúk*. Ezeknek erejek részszerént a' gyökerekbenn, főképpenn pedig a' magvokbann van, meljek bizonyos olajjal és fűszerszámos erővel bírnak, *ingerlők, szélhajtók, tejosztatók*. Megkülömbözteti pedig őket a' hely a' meljenn teremnek; a' száraz helyenn termők
fü-

fűszerszámosok, a' vizenyős helyenn termők mérgesek. Ezeknek is nagy része elveszti mérgeességét ha megszárad, és a' marha a' széna közt ártalom nélkül megeheti.

3. A' Tekeredettek. Ezekbenn annyi bizonyos, hogy tsípős keserűség van, és némeljekbenn tsípős tej forma nedvesség, és ezek mérgesek: de még nintsenek elégséges próba alá véve.

A' Hathímes Seregnek

Nagyobb részét tészik a' Liliomos virágú k, meljeknek többnyire mindnyájának *hagymás* gyökere van. Ezekbenn fő alkotó rész a' rágó tsípős keserűség, eggy tsípős repülő olajjal, mely ezeknek valami különös orr tekerő és szemetbántó szagot ad. Ez némeljekbenn olj nagy mértékben van, hogy a' gyomor ki nem állja, hanem úgy lehet őket nézni mint valóságos mérgeket; de a' megfőzés vagy sütés által rágó erejeket részszerént, vagy egészen is elvesztik, és többé nem mérgesek.

Ezek közt a' hagymaneműek *vizellet hajtók giliszta üzők*, a' *vérsenyvedést gyógyítják*, a' *gyomrot és beleket erősítik*, a' benne megiszaplott *nyálkát felszaggatják*; és azért minden keserűségek mellett is, sokann szeretik nyersen enni. — A' meljek ezen rendbenn bűdös bak bűzük, azok mérgesek.

A' Húshímes Sereg:

Ebbenn ugyan Természeti Rend nints, mert az itt lévő plánták termete, és tekintete külömbkülömbféle: mindazáltal, mivel a' természet itt foglalta össze a' lágyhajú Kerti gyümölcsöket; úgy lehet nézni magát az egész Sereget, mintha Természeti Rend volna.

Az itt lévő minden plántáknak levelei, kérgei és gyökerei, öszvehúzó keserű ízűk, és így *erősítők*. Ez a fojtósság megvan a gyümölcsökben is éretlenkorokban, némelyekben akkor is, mikor megérnek; de a' mivelés alá vett kerti gyümölcsökben, *hívesítő*, *enyhítő*, *senyvedés ellen való görts osztató* kedves savanyúsággá, és tzu'kor édességgé változik.

A' Sokhímes Sereg:

E' sem természeti rend ugyan rá nézve: de az itt lévő Nemek belső tulajdonságokra nézve annyiban egyeznek, hogy mindnyájan vagy kisebb vagy nagyobb mértékben *mérgesek*. Mindazáltal némelyeknek az orvoslásokban igen nagy haszna van, mert a' készítésnek módja, és a' beadás mértéke által, tudják a' mérgességeket úgy megenyhíteni, hogy haszonnal ingerlő orvosságokká váljanak.

A' Kétfőbbhímes Sereg.

Maga egy Természeti Rend, a' mennyiben minden ajakas virágú plántákat magába foglal: de Orvosi tekintetben ezen Seregnek csak egy része, t. i. a' fedetlen magvúk, vagy a' Gyűrűs virágú plánták Természeti Rendi bír hasonló erővel. Ezek mindnyájan kesernyés ízűk, gyengén öszvehúzó, az *Életerőt serkentik*, az *inakat erősítik*, és az erő van főképpenn a' leveleikben. Vagyon benne valami repülő olaj, erősítő balsam, melj azoknak kedves illatot ad, és ettől függ az ő orvosi erejének munkássága. A' meljek köztök szagatlanok: tehetetlenek is; mennél kedvesebb illatú, annál jobbak. Mérges köztök egy sints.

A' Seregnek Magrejtős rendi magába foglal külömb külömb tulajdonságú, nagy részént émelygős ízű, sőt mérges plántákat is.

A' Négyföbhhímes Sereg

Maga egészenn egy Természeti Rend, t. i. a' Keresztes virágú plántáké. Ezek mind keserű tsípős ízűk, és valami repülő fűszerszámos tsípős só van benne, hasonló a' fokhagymáéhoz. Ezekkel némeljek igen nagy, némeljek igen kitsíny mértékben bírnak; némeljeknek a' magvokban, némeljeknek a' gyökereken van nagyobb mértékben.

Különösen a' vértsípősségét orvosolják, és vizellet üzők, gyomor erősítők, bőrveressítők, és ezeknél fogva az ő hasznok sokféle nyavajákra kiterjed. A' legtsípősebben sints semmi mérgeesség.

Az Eggyfalkás Sereg

Maga egy Természeti Rend, t. i. az Oszlopos virágú plántáké. Ezek mind nyálkások, a' gyomorban a' tsípős materiát megenyhítik, a' vért síkosítják. Kivülről belőlről lágyítanak. Nem mérgesek.

A' Kétfalkás Sereg

Maga egészenn egy Természeti Rend, t. i. a' Pillangós virágú plántáké. Ezek közül keveset fordítanak orvosi haszonra, ámbar leveleik és gyökereik vizellet és giliszta üzők, némeljek has lágyító is; magvaiknak lisztje pedig külsőképen daganatot oszlató, lágyító, és érlelő erővel bír. Leveleik a' marháknak, nagyobb magvaik pedig, p. o. Paszúly, Borsó, Lentse 's a' t. az embereknek kedves eledel, de szelet tsinálnak, és a' gyenge gyomrot felfujják.

Az Eggyütt - Nemzők Serege

Maga egy nagy Természeti Rend, és három kisebb Rendekre oszlik, t. i. a' Félszer virágosok, Tsöves virágosok, és Súgár virágosok Rendére.

A' Félszer virágosok keserű ízűk, szagatlanok, téj nedvesség vagon benne, még is kivévénn a' Salátának egy vagy két igen mérges fajtát, nem mérgesek; holott egyéb Seregekben a' téj nedvesség mérgeesség jele. Ezek igen jó *erősítők, vizellet hajtók, a' belsőrészek dugulását megnyitják.* A' mivelés által megszelídülvénn benne a' keserűség, a' kerti Saláta, Katáng, Pity-pang, kedves eledellé leszsz.

A' Tsöves virágosok, keserűk, némeljek köztök kedvetlen szaguk, de nem mérgesek; a' jó illatuk *erősítők,* és sokféle orvosi hasznokra fordítódnak. —

A' Súgár virágosok fűszerszámos keserűk, illatozók, *újjítók, élesztők, erősítők;* mérges köztök nints.

Az Anyahímeselek Serege.

Ennek nagyobb része Kosbornemű Természeti Rendnek neveztetik. Az ide tartozó plánták nyálkás nedvességük, bak bűzük, nem mérgesek. Azt hiszik rólok, hogy *szerelemre gerjesztő, fájdalom enyhítő, hasmenést elállító erő van* benne. A' magtalanság ellen dítserik.

A' Lopvanöszök Serege.

Négy Természeti Rendekből: Harasztokból, Mohokból, Moszatokból, és Gombákból áll. Ezek közzül valami kevés, hasznavehető; igen sok mérges; a' többek gyanúsok.

B.) A' TAPASZTALHATÓ MINÉMŰSÉGERBŐL
VETT JELEK.

Meglehet még ítélni a' plánták erejét, a' terméseknek Helyéből, az Ízekből, a' Szagjokból és Színekből. Meljekre nézve meg kell jegyezni:

1. A' Helyre nézve: A' száraz helyenn termő plánták ízesebbek a' nedves földben termettéknél; a' vizenyőshelyenn és vízbenn termők, többnyire rágó erejük, és gyakran mérgesek. A' Kerti gyümölcs, ha száraz helyenn termett, jobb ízű annál, a' melj nedves és árnyékos helyről került. A' szagos Zeller ha vizes helyenn terem, mérges; ha száraz földbe plántálódik, jó ízű, megehető. A' Fűszerszámos plánták: *Rozmarin*, *Sálja*, *Démutka*, *Levendula* 's a' t. mind a' száraz földet szeretik. Igen sok vizes helyenn termők, rágó mérgesek, mint a' *Szironták*, *Bösövény*, *Tsomorika* 's a' t. Akármelj esméretlen plánta hát, ha vizenyőshelyenn, vagy vízbenn termett, gyanús legyen.

2. Az Ízre és Szagra nézve egyszersmind: Az ízes és illatozó plánták, hathatósabbak az ízetlenéknél és szagatlannoknál. Ha az orvosi plánta ízét és szagát elvesztette; elvesztette erejét is.

Az ízes és jó szagú plánták hasznosok; a' bűdössek ártalmasok; az émelygős ízűk, hányatók, hashajtók, mérgesek.

Az édes ízűk táplálók; a' nyálkások táplálók és lágyítók; a' sósok ingerlők és hevítők.

A' savanyú plánták és gyümölcstök hívesítenek, szomjúságot öltanak; a' fojtós savanyúk öszvehúzó.

A' keserű plánták bővölködnek lúgsóval; erősítik a' gyomrot, a' szerelmet gyengítik, és gyakrann gyanúsok. A' gyomorbeli savanyúság miatt szenvedőnek használnak a' keserűségek: *Tarnits, Füstike, Üröm* 's a' t. de ha sokáig él velek, elgyengül a' gyomra. Minden keserű plántában van valami, több vagy kevesebb, a' mi mérgeességhez közelít.

Jegyzés. A' tiszta keserűségek között legelső és legbetsesebb a' Patikai *Quassia* forgáts. Ez az embernek igen jó gyomor erősítő, és sok nyavajákban nagy hasznot tész: a' házi legyeknek pedig halálos méreg.

Ha ennek főtt vizéből valami keveset megmészelve lapos tálba töltenek; a' legyek ezereknél gyűlnek reá, és mihelyt megkóstolják, azon helyen rákásra döglenek, és a' tálból idetova se nem repkednek se nem mászkálnak.

Nints hát ennél jobb légypusztító eszköz; mert egy az, hogy a' házbann, konyhán a' döglött legyek szerteszéllyel nem hevernek; más az hogy e' miatt a' háznépet semmi veszedelemtől nem lehet féltetni, a' melj másféle mérges légyvizektől már gyakrann megtörtént.

3. A' Szagra nézve: A' jó illatú plánták vidítók, szíverősítők; a' bűdössek bódítók; az ondorító szaguk mérgesek. A' plántákban lévő repülő Balsam, vagy olaj, vagy hígso, vagy tsípősség, egyenesen érdeklí az Agyvelőt, az orrnak szaglása által; de osztánn azt az érdeklést hogy veszi az Agyvelő, attól függ, minémű az érző inaknak alkotása, és minémű állapotban vagynak azok. Ennél fogva az erőss illatú plántát egyik ember szereti,

ti, a' másik nem szenvedheti; a' mi egyiknek jó szagú, a' másiknak kedvetlen.

A' Pé'sma illatjábann egyik gyönyörködik, másik azt kiállhatatlan bűdösnek tartja. A' Szünádrával bajlódó Aszszonyszemély, ha bémegyjen oljan szobába, meljet bétöltött a' Tubaró'sa szaga, elszédül, elájúl: a' Ruta szagától pedig, vagy a' bűdös Libatoppétól feleszmél. Átaljábann a' kik a' jó szagoktól elájúlnak, a' bűdösektől magokhoz jőnek.

A' Szurinámba először ment Europaiak egyszerre mind meghóltak; sokára lehetett végere menni, hogy az ott lévő *Méregfának* (*Hippomane*) bűze ölte meg őket, meljet az ott lakók szenvedhetnek. — Azt állítják, hogy az Ambra szagával az életet is meg lehet hosszabítani.

4. A' Színekre nézve: Ámbár itt sok kifogások lehetnek is; tsakugyan a' veres szín igen gyakrann savanyúságnak (de leginkább tsak a' gyümölcsekbenn), a' sárga keserűségnek, a' zöld nyerseségnek, éretlenségnek, a' halovány ízetlenségnek, a' fejer szín édességnek jele. A' Ribiszke, Borbolya, Medgy, Szilva, 's a' t. veresek, és savanyúk is; ezek közt a' világos pirossak, és szőkés pirossak édességre hajlanak. A' savanyú almák többnyire veresek, az édesek fejekek. A' savanyú fűvek levelei őszszel megveresednek. A' Félszer virágok, mind sárgák és mind keserűk. A' Gyümölcsek míg zöldek, éretlenek, és más ízűk.

A' kék színnel a' savanyúságot és a' lúgsót lehet kitanúlni. A' kék Szirom, kék papiros, ha savanyúság ér hozzá, megveressedik, ha lúgsó, megzöldül. Így már a' pípa füstjétől a' kék virágok megzöldülnek.

A' szennyes, fekete-sárga, undok színű virág, méregről gyanús plántát mutat. A' fekete Bogyók, ha megérések előtt először zöldek, azután veressékváltak, és abból lettek feketévé, egészségesek, p. o. *Eperj*, *Szedery* 's a' t. de ha zöldből egyenesenn lettek feketévé, mérgesek, p. o. *Tzillár*, *Takta*, 's a' t. Az esméretlen fekete Bogyót tehát megköstolni veszedelmes.

Ha az Ember ezeket a' Tapasztalásbeli Jeleket, a' Nemekből és Természeti Rendekből vett Jelekkel egyyüvé veszi: a' soha többször nem látott Plántának erejét és hasznát is, a' naggyából alkalmasint eltalálja.

XI. C Z I K K E L Y.

AZ ORVOSI PLÁNTÁKKAL VALÓ ÉLÉS MÓDJA.

A' mint a' beteg testnek vagy belső részeiben és vérében vagy a' romlás, vagy az kívülről is kimutatja magát, valamely tagnak fájdalmával, megtüzesedésével, dagadásával, kisebesedésével 's a' t. úgy az Orvosi Szerekkel is kétféleképpenn lehet élni, t. i. vagy belsőképpenn, mikor azokat a' beteg, gyomrába, beleibe bevészi; vagy külsőképpenn, mikor azokat a' szenvedő részekre kívülről alkalmaztatja.

Ez nem azt teszi, mintha a' belső nyavalyákat csak belsőképpenn, és a' külsőket csak külsőképpenn kellene gyógyítani: sőt inkább számtalan sokszor, a' belsőket külsőképpenn is, és a' külsőket tsaknem mindenkor belsőképpenn is szükség orvosolni.

Ritkán esik meg, hogy az Embernek az Orvosi Plántát, úgy a' mint a' Természetbenn találtatik, megrágni és elnyelni kellene: hanem szükség azt mind belső, mind külső haszonra, bizonyos móddal elkészíteni, és illendő formábann a' szenvedő testhez alkalmaztatni. Ezen Módotkat és formákat itt szükség előadni:

a.) *Belsőképpenn. A' Bevétel Formái.*

Kifatsart Lév. Ez úgy készül, hogy a' nyers friss Plántának leveleit, vagy virágait, vagy gyümölcset, vagy gyökerét, öszvetőri az ember, ruhába teszi, erősen kifatsarja, kinyomja, és ezt a' levet béveszi. Meglehet úgy is, hogy öszverágja azokat, a' levet belőlök kiszívja és elnyeli, a' törkölyét pedig kiköpi.

Por. Az árnyékonn jól kiszárastott gyökerét vagy plántát, jól öszve kell törni tiszta mozsár-bann, és kiszítálvann a' lángját, ezt kell vízbenn vagy borbann bévenni.

Thea. A' megszáraztott plánta részeiből, bizonyos mértéknyit, tiszta tsuporba vagy bögré-be kell tenni, arra forró vizet tölteni (vagy néha bort), hirtelen befedni, keszkenővel jól betakarni, és egy kevés idő múlva meginni. Ezt azért kell így tselekedni, hogy a' plántának könnyenn elrepülő orvosi gőzze, a' főzés által ki ne párologjon.

Jegyzés. A' *Thea* tulajdonképpenn egy Indiai Tserje, melynek leveleivel az előadott módonn élnek. Innen általment a' nevezet *Thea*, *Herbaté*, a' hasonló módonn készült italokra.

Főttvíz. A' Plántának gyökerét, szárait, vagy más részeit is, apróra kell vagdalni, vízbe tévénn egy darab ideig főzni, és osztánn kihűlve apródonként iszogatni.

A' Theából és a' Főttvízből is, a' legjótévőbb Orvosló szer leszsz, ha azt, egy kevés sót és olajt tévénn hozzá, a' kristélyezővel a' végbélbe öntik. A' Házi Orvosló eszközök között nintsen semmi jobb, mint egy alkalmas kristélyező, meljel az ember magát megkristélyezheti; mert különbenn ennek a' nagy hasznú orvoslásnak, elene szegezi magát a' beteg szemérmetségé.

Magtáj. A' Gyümölcsök magvainak bélit, meg kell törni tiszta mozsárban; de úgy, hogy elébb egy két kalán vizet kell rátölteni; mert különbenn nem leszsz belőle tég, hanem zsír, vagy olaj. Így megtörvénn vízzel, és a' vizet oljkor oljkor rajta szaporítván, fel kell eresztetni bővebb vízzel, és jól elelegyítvénn, által kell szűrni és fatsarni tiszta ruhán, és készenn leszsz a' Magtáj. Így készül a' Mondolatáj, Tökmagtáj 's a' t. A' Mondolamag béliről a' hártya könnyenn leválik, ha azt forró vízzel megöntik.

b.) *Külsőképpenn való alkalmaztatás.*

Borogatás. A' nyers friss Plántát, vagy úgy a' mint van természeti állapotjában, vagy öszvetörve, vagy megrágva, vagy gyenge tűznél meghervasztva, rá kell tenni a' fájdalmas részre. A' szárazt pedig lábasban felmelegítvénn, vagy szárazonn, vagy egy kevés vízzel megparáholva, ruha közzé vagy zsatskóba kell tenni, és úgy alkalmaztatni a' szenvedő tagra.

Förösztés. Meg kell főzni a' Plántát bővízben, és ebből osztánn lehet:

1. *Mosóvíz*, meljel mosogatják a' főt, vagy más szenvedő részt.
2. *Lábvíz*, meljben áztatják a' lábakat, bokáig, vagy szárközépig, vagy térdig.

3. *Félfördő*, meljbe beléül a' beteg ágyékáig.

4. *Fördő*, meljbe beléül nyakig.

Párgolás. Meg kell főzni a' Plántát, és a' szenvedő részt lepedővel béborítván, annak párájára kell tartani, hadd járja által. Meglehet úgy is, hogy az iljen vizet meleg téglára, vagy vasra tsepegtetik, és annak gőzét botsátják a' szenvedő tagra.

Füstölés. A' Plántának magvát vagy gyökerét, vagy egyéb részét, eleven szénre kell tenni, és annak füstét a' fájdalmas tagra botsátani.

Ezekenn kívül szoktak a' Plántákból bizonyos szereket is készíteni, és azokat belső vagy külső haszonra tartani. Iljenek p. o.

Eresztett vagy Szagos víz. A' Plántának szagos virágít, vagy leveleit, valami nedvességgel felgyúrják, és azután vizet töltvénn reá, lombikbann kifőzik és leeresztik.

Essentia. A' Plántát, vagy annak virágít üveg edénybe tévénn, égett bort töltének reá, eggynehány napig meleg helyenn tartják, és azután tisztánn leszűrik.

Szirup. A' Plántának Theáját, vagy főtt vizét, lassú tűznél sokáig párologtatják inkább mint főzik, tzúkort tévénn belé, míg az valamennyire megsűrűdik.

Szivadék vagy Kihuzadék (*Extractum*). A' Plántának kifatsart levét, vagy Theáját, főtt vizét mind addig párologtatják, míg egészen megsűrűdik, és osztánn megkeményedik.

Roób. A' Plántának, leginkább pedig a' Gyümölsnek kifatsart levét, lassú tűznél párologtatják tzúkor és méz nélkül, míg oljan sűrű leszsz mint a' méz.

Liktárium. A' gyümölcstnek húsos bélit, vagy a' Róbot és Szirupot is, mézzel vagy tzu-korral felelegyítvénn, főzik, míg az valamennyire megkeményedik.

Kenet. Az Orvosi Plánta részeit, olajjal vagy zsírral öszvetörik, és élnek vele külső haszonra.

Flastrom. A' Plánta részeit olajjal és viaszszal, vagy szurokkal öszvefőzik, megsűrük, és mikor meghül, henger formába tsinálják, és élnek vele sebek gyógyítására.

Készítenek még a' Patikákban a' Plántákból külömbkülömbféle Szereket, melyeket itt előszámolni nem szükség.

XII. C Z I K K E L Y.

AZ ORVOSI PLANTÁK MUNKÁJA AZ EMBERI TESTBENN.

Az Orvosi Szerek munkái az emberbenn külömbkülömbfélék, a' mint t. i. azok a' Testnek kemény részeit vagy ingerléssel vagy enyhítéssel ébresztik, a' hibás vért és nedvességeket pedig megváltoztatják, és ezek által az Életerőt serkentik, és segítik a' maga Viszszaszerző és Orvosló erejének gyakorlására.

Ezeket itt előadni, és rólok közönségesenn némelij Jegyzéseket tenni szükséges, a' végre, hogy a' ki Orvos nem létébenn kéntelenítettik a' Plántákhoz folyamodni, a' mennyire lehet tanulja meg, mire kell vigyázni, és mitől kell őrizkedni, hogy magának vagy másnak kárt ne tégyen.

1. Hányató Szerek. (*Emetica*).

A' Hányás az az erőlködése a' Természetnek, meljel azt, a' mi a' gyomorban van, a' torokra felszorítja, és a' szájon kiveti. Ez igen jóltévő munkája a' Természetnek, és mikor magától indul, ritkán esik meg, hogy akadályoztatni vagy elállítani kellene; hanem vagy csak az okát kell elhárítani, vagy még segíteni és könnyíteni kell, Szikfű herbatét, vagy mást iljet itatvann a' beteggel. Azombann, vagynak olyan veszedelmes nyavaják, melyekben a' hányás félelmes jel; de oljankor is nem az veszedelmes, hanem a' mi azt okozza.

Magától elindul a' hányás sokféle okokból, nevezetesen:

a.) *Képződésből*, mikor valami újatlatos dolgot meglátunk, vagy a' szagát megérezzük, vagy ha csak emlegetik is előttünk. Ez elműk, ha képződésünket és szemünket, azon dologról elfordítjuk.

b.) *A' gyomornak étellel vagy itallal való megterheléséből*. Ekkor a' hányás maga orvosság. A' honnan némeljek, m kor hányásra volna szükségek; éppenn ezen tzielből, önként több bort isznak mint szoktak, és eggyeszerre eggy meszelyt 's többet is felhajtának, a' megrázkódtatásig és undorodásig; melj utann nem sokára a' gyomor felháborodvann, tzieljokat elérik.

c.) *A' hasnak szokatlan állapotjából*, p. o. viselősségből. Ezt csak a' természetre kell bizni.

d.) *A' Főnek keményenn való megütődéséből, Hidegtelelésekből 's a' t.* Ekkor a' hányás okát, a' betegséget kell gyógyítani.

e.) *A'*

e.) A' ki szokatlan, a' szekerenn vagy hajónn való járáshoz, pítázáshoz: felháborodik a' gyomra és hány. Ezt a' hozzá szokás meggyógyítja.

f.) A' ki értzből való mérget talált bévenni; így on hirtelen lágymeleg olajat, vagy tejet igen sokat; meglehet hogy a' hányás által megszabadúl: de ha már a' mérég a' belekbe vagy a' vérbe vette magát, nints reménység.

Mikor pedig szükség a' Természetet hányásra indítani, hogy a' gyomor a' benne lévő rútságoktól kitisztúljon; az meglehet

1. Tsak azzal is, a' mint némeljek tselekesznek, hogy az újjokat a' torkokra nyújtják, vagy azt valami toll szállal ingerlik: de ez veszedelmes, mert könnyenn nyelvtsap leesés, torok gyúladás, vérpökés, 's több félelmes következései lehetnek; vagy

2. ha az ember lágymeleg vizet, vagy olajat, vagy zsírt egyszerre bővenn iszik; vagy

3. a' mi legjobb, ha hányató szert okosann veszen bé.

A' Hányató Szereknek tulajdonságai ezek:

1. A' nagy erőltetés által a' beleket is mozgásba hozzák, és szabad székeket tsinálnak, sőt gyakrann elvégezödvénn a' hányás, alólról fordítanak és purgálnak.

2. Ha oljan kitsiny mértékben veszi azokat az ember, hogy hányásra nem indíthatnak: akkor is nagy hasznót téznek, mert gyengénn és húzomosann a' gyomrot émelegtetik, a' beleket izgatják, melj kivált a' mejjnek nyavajáibann tsak nem a' legfőbb orvoslás; sőt a' vérbe is általmennek, és annak sűrűségét felolvasztják, tisztítják, és más egyéb hasznokat is téznek. A' hon-

nan a' tanúlt Orvosok gyakran adják a' hányató szereket, oljan kis mértékben, hogy hányásra ne indíthassanak.

3. Nagyon vigyázva kell velek élni, mert ha az ember kelletinél többet vészen bé, úgy munkálkodnak, mint a' méreg.

4. Úgy munkálkodnak könnyen és hasznosan, ha az ember a' gyomrot előre hozzá készíti, nevezetesen ha estve valamit oljat eszik, p. o. jól megmézelt szilva tziperét, a' mi a' gyomorbann lévő sárt felhigittsa, felszaggassa, és osztann úgy vészi bé reggel a' hányatót; azután pedig minden hányás után egy kevés lágymeleg Szíkfű herbatét iszik; de hideg vizet ne igyon, mert az halálos kólikát okoz.

5. Mikor már a' Hányató alólról fordított: valahányszor a' Természet hírt ad a' tisztulásra; egy szempillantásig sem kell késni, hanem menni kell a' székre; mert a' tartóztatásnak szédülés, ájulás, kólika-görts, és más veszedelmek lesznek a' következései.

Lehet Hányatót bévenni:

1. Ha az embernek rossz szája íze, és savanyú felbőfögései vagynak; ha az ételtől undorodik, a' nyelve motskos, a' gyomra is émelyeg, és ottann ottann felháborodik.

2. Ha ételt nem kíván, a' gyomra nem emészt, és a' miatt a' feje megnehezedik, 's a' gyomrábann is nehézséget érez.

3. A' napos Hideglelésekben, meljeket a' gyomorbann és belekben való rútság, makatsabbakká szokott tenni.

4. Az epesáros és járvány Hidegleléseknek mindjárt az eleinn.

5. A'

5. A' szorulás kezdetében.

6. A' szamar vagy fojtó hurútbann; de ha tsak lehet, ezt tanúlt Orvosra kell bízni.

El kell pedig a' Hányatót távoztatni:

1. Ha a' beteg vagy nagyon el van gyengülve, vagy felettebb érzékeny, úgy hogy az erőltetést ki nem állhatná.

2. Az öreg embernek, a' nagyon kövér és bőv vérűnek, a' már nagyon terhes asszonymnak hányatót adni veszedelmes.

3. Ha a' Hideglelés már régen tart, Hányató ritkán kell.

4. Veszedelmes ez a' fúladozásbann, vérpökésbenn, vérhányásbann, száraz betegségbenn, a' tüdőnek minden nyavajáibann, és a' már régen tartó szorulásbann. Ezekbenn tsak a' tanúlt Orvos tudja megítélni, ha szükséges-é hányatót adni.

5. Azoknak, a' kik szakadást, bélnek vagy méhnek lejárását szenvednek; és a' kikkbenn kő van.

6. Azoknak, a' kik ájúlásra, vérfolyásra hajlandók, és az oljan betegeknek, a' kiknek valamely belső részek már gyúladásba jött.

7. A' kik soha sem szoktak hányni, vagy a' hányás rendkívül való erőltetésekbe kerül: azoknak nem kell hányatót adni.

Vagynak eggynehány Hazai Plántáink, melyek hányató erővel bírnak, p. o. a' *Tzillárnak*, *Kapotnyaknak*, *Tsikorkának*, *Tavaszi Violának* gyökerei: de sokkal bátorságosabb a' hányatót Orvos által a' Patikából-rendeltetni, és házi szükségre eltenni; hogy mikor kívántatik, az Orvos nem létében is, annak rendelése szerint, elő lehessen venni.

Mikor a' hányás felettébb való, és már azt szüntetni kellene: e' végre a' Hippokratés idejétől fogva dítstérték a' *Fodor Ménta* herbatét, még inkább pedig a' lombikonn levett vizét. A' *Borsos Méntának* ereje ennél sokkal nagyobb, de a' Fodor Méntáé bátorságosabb.

2. A' Hashajtó Szerek. (*Laxantia,* *Purgantia.*)

A' Hányatók, kivált a' meljek az Ásványok Országából valók, oljan ingerlő Szerek, meljeket a' természetünk nem szenvedhet, hanem az Életerő mindjárt a' gyomorban ellenek szegezi magát, és azokat a' gyomorból, ennek rútságaival együtt, kivetni erőlködik. A' Hashajtók pedig, meljek többnyire mind a' Plánták Országából valók, oljan ingerlő Szerek, meljeket a' gyomor elszendvedhet, sőt azokat emészteni kezdi; de mint a' táplálásra alkalmatlanokat, a' belekbe hamar általbotsátja, a' hol ezek a' beleket tsipdesvénn, erősebb mozgásra, a' nedvességeknek mindenfelől való összevegyűjtésére ingerlik, és ez által az ott megiszaplott és megdugúlt rútságot a' végbélenn kitakarítják.

Némeljek ezek között egyszersmind a' belekben öszvetapadt rútságot felolvasztják, felszaggatják; és ezzel a' kihajtását segítik. Némeljeknek pedig bizonyos része, általmégyen a' vérbe is, és azt tisztátalanságaitól, a' vizellet útján, 's más módon is tisztítja.

Némeljek továbbá csak gyenge ingerléssel munkálkodnak, a' hasat meglágyítják, nyitva tartják, és szabad székeket okoznak: de némeljek, kisebb vagy nagyobb mértékben felzavarják a' beleket, azokat erőszakos mozgásba hozzák, és
gyakrann

gyakrann kínos rágásokat okoznak. Ezen utolsó rendbéliekkel sokszor a' kuru'solók halálos veszedelembé ejtik azokat, a' kik magokat kezek alá adják.

Sokann azzal tartják, hogy az egészség fenntartására megkívántatik, hogy az ember a' gyomrot és beleket ottann ottann megtisztítsa, különösen pedig, hogy a' tél elmúlván, tavaszi curagyanánt, vagy hányató vagy hashajtó orvosságot vegyen bé. De ez nem helyes, mert a' ki egészséges, annak se tavasszal, se más időbenn nints orvosságra szüksége. Miért is ingerelné az ember a' belső részeket és az Életerőt, mikor azok kötelességebenn jól eljárnak? látni való, hogy azzal hasznót nem téssen, hanem kárt könnyenn tehet. Elhozza a' tavasz azok nélkül is a' frissítő eledeleket, *Salátát, Paréjt, Turbolyát, Sóskát, Ribiszkét, Tseresznyét* 's a' t. a' meljek nem erőszakkal, hanem gyönyörködtetve, a' gyomrot vídítják, a' vért tisztítják.

Sokann pedig arra szoktatják magokat, hogy mihelyt a' székjeknek restelkedését érzik; azonnal tisztító orvosságot vesznek bé. Ez jó volna, ha csak has lágyító szereket vennének, minéműek a' borkő, és más közép sók, és külömbkülömbféle gyümölcsök; és ha mértékletes járkálással, 's testeknek mozgatásával segítenének magokonn: de ha erősebb hashajtó szereket vesznek bé, ez által magokat a' szorulásra tészik hajlandókká. Mert legtöbb emberbenn a' hashajtó orvosság minekntánna munkáját elvégezte, szorulást hágy maga utánn, és így a' tisztító orvosságra szüntelen szükség leszsz. Innen az iljen személyek, minteggy kéntelenekké lésznek 'sebjekbenn hordozni, és ottann ottann ráogatni a' Rabarbarát, katulyákkal tartani a' pilulákat 's a' t. meljek az a' káros

következése, hogy a' gyakori ingerlés által megfosztódnak a' belek a' nekik olj szükséges síkos nedvességektől, meljből ismét más bajok és szenvedések származnak.

Mikor a' szükség kívánja, hogy az ember hashajtó vagy purgáló szert vegyen bé, vigyázzon a' következőkre:

1. Soha erősen purgáló szert bé ne vegyen, ha tsak tanúlt Orvos nem rendeli azt.

2. Ha a' szorulás régi, és a' rútság a' belekben megkeményedett: akkor a' hashajtó nem segít, sőt árt. Ijenkor Kristély kell.

3. Nem minden szorulásbann kell a' hashajtót elővenni, mert kárt téssen. A' forró 's nátha hideglelések kezdetében, meljek a' bőrnek felomladozásival járnak, mint a' Skarlát hideg, tsalán hideg 's a' t. a' szorulás kevésbbé ártalmas, a' hasmenés pedig éppenn veszedelmes.

4. Mikor a' hideglelésnek napja van; mikor a' hideglelés izzadás által enyhülni kezd; mikor vagy a' havi tisztulás, vagy az aranyér éppenn folyásbann van: nem kell hashajtót bévenni.

5. A' száraz természetű, a' gyenge gyomrú, a' száraz betegségben lévő, vagy akármiképpenn elgyengült személyeknek, a' terhes és szoptató asszonyoknak, a' gyermekeknek és nevendékeknek, az erős hashajtó veszedelmes.

6. A' magától indúlt hasmenésbenn, ha az embert nagyon nem gyengíti, hashajtót bévenni jó: de ha a' hasmenés a' beteget bádjasztja, veszedelmes.

7. Mikor az ember hashajtót vészen bé: igyon utánna kevés idővel herbatét, vagy sajtalán hús levet; hideg vizet pedig a' világért se, mert az halálos kólikát okoz.

8. Mikor a' hashajtó szer elvégezi munkáját: valami oljan levest, p. o. Árpakása, Aprókása, Riskása levest kell enni, melj a' hasat lágyítsa; mert külömbenn a' hashajtó maga utánn szorúlást hágy. Az említett leveseket igen jó' egyy kevés borkővel megsavanyítani.

9. A' kik Pilulákat szoktak tartani, és azokkal élni: kerüljék az Aloéval készülteket, kivált azok, a' kik az aranyér folyásra hajlandók; mert ez, az aranyeret, és egyéb vérfolyásokat nagyon ingerli.

10. Ha a' purgáló szer felettébb hajt, és nem akar szűnni; némeljek egyy kevés bort vagy pálinkát javallanak. Ha pedig a' purgáló szer méregtalált lenni: tejet, vagy árpakása főtt levét, vagy olajat kell bővenn és gyakrann inni, vagy pedig ezekből készült Kristélyt beadni.

3. A' Gőzöltető és Ízzasztó Szerek. (*Diaphoretica, Sudorifera.*)

A' mint a' verőerek a' testbenn mindenfelé széljel ágaznak, végre a' test külső részénn a' bőrrönn számtalan igen apró ágakra oszlanak, meljeknek végek nyilva van, és azokonn a' vértől elválasztott nedvességek szüntelen gőzölögnek ki a' testből, és ha ezen tsatornátskák lyukai bővebbenn kitágúlnak, azon nedvességek tseppekbe szedődvénn kiizzadnak, és ezt az izzadást a' bőrnek ikrás részetskéi is segítik.

Ezenn az útonn igen sok nedvesség, és levegőnemű felesleg való matéria takarodik ki szüntelen az egészséges testből; és a' munkás Életerő főképpenn ezenn az útonn takarítja ki a' testből vagy Gőz, vagy Pára, vagy Ízzadság formábann azokat a' részeket, meljek már a' vérbenn romla-

ni kezdenek, és a' meljek ha tovább is benn maradnának, külömbkülömbféle betegségeknek szerző okai lennének.

Tudva van a' melegnek és a' hidegnek az a' természeti tulajdonsága, hogy a' melegség a' testeket kitágítja, széljélnyitja, a' hideg pedig azokat öszveszorítja. Ha tehát a' testnek külső része hirtelen meghül: ezek a' gőzölgő tsatornátskák öszveszorúlván, bédugúlnak, és sokszor olj makatsonn öszvekútsolódnak, hogy igen nehezenn lehet azokat újra megnyitni.

Ekkor hát bérekedvén azok a' részek, meljeknek ki kell vala tisztúlni, megháborodik a' vér, megzavarodnak a' belső részek, és a' betegség vagy eggy vagy más formábann kimutatja magát. Nagy része a' nyavajáknak, meljeket az emberek szenvednek, ebből a' meghülésből vészi eredetét. Viszont ha a' betegségnek más vólt is a' szerző oka: rendszerént ez a' természeti gőzölgés is megreked, és azzal a' nyavaja súlyosodik.

Méltó azt is megjegyezni, hogy a' gőzölgő tsatornák könnyenn hajlandókká lesznek a' bédugulásra. A' ki hát már a' meghülés miatt szenvedett, nagyonn vigyázzon magára, mert különbenn tsekély okból is elkapja a' meghülést, és az abból származó valamely betegséget.

Hogy a' megrekedett gőzölgés a' testbenn helyreálltassék: arra megkívántatik mind az, hogy a' test illendő melegségbenn tartassék; mind az, hogy a' vér, hígító szerek által megvékonyítassék; mind az, hogy az öszvehúzódot gőzölgő tsatornák, dör'sölés és lágyító szerek által kitágíttassanak; mind az, hogy a' szívnek verő ereje erősítő szerek által segítettassék arra, hogy a' vért a' testnek külső részeire is nagyobb erővel nyom-

ja. Ezekből kitettzik, hogy felette sok lehet, és van is olyan szer, a' mi ide tartozik; iljenek p. o. többnyire minden savanyú, vagy sós ízű plánták, gyümölcsök, és egyebek.

Tsaknem mindenkor igyekezni kell azonn, hogy a' test gőzölgése szabad legyen: vagynak mindazáltal olyan környülállások, melyekben azt tselekedni, és kivált az izzadást indítani nem jó. P. o. mikor a' betegség még nőtönn nő, és az Életerő a' betegség matériáját még ki nem főzte, a' vértől való elválasztásra még el nem készítette; a' melj megtettzik abból, hogy ha a' beteg izzad, még inkább elbádgyad utánna, mivel az által nem az ártalmas, hanem a' hasznos nedvesség ment ki a' vérből. Mikor pedig a' beteg izzadni kezd, és az izzadás könnyebbülésére van: az annak jele, hogy fordul a' beteg, és ezt az izzadást segíteni kell, legalább arra vigyázni, hogy a' természet ebbenn a' jöltévő munkájában ne akadályoztatódjon.

A' száraz betegségben lévőknek vagynak éjttsakai bádjasztó izzadásaik; iljeneket hagynak magok után némelij hideglelések is: ezek ellen jó orvosság a' 'Sálya herbaté hidegenn, vagy az olyan égettbor, melybenn 'sálya levél eggy vagy két nap ázott.

4. A' Vizellethajtó Szerek. (*Diuretica.*)

Az emésztés által kiválasztvánn a' gyomor a' bévett eledelből a' tápláló matériát, készít abból eggy téjnemű nedvességet (*chylus*), és azt az itallal felelegyítvénn, a' maga tsatornáinn a' vér közzé botsátja, hasonlóképpenn tselekeszik az időközben bévett itallal is. Ebből azt lehetne gon-

dolni, hogy minden étel és ital által megszapordik a' vér, az ételnek, és kivált az itálnak mérsékeiserszerént: de a' mint a' szívnek ereje forgatja szüntelen a' vért az egész testbenn; egy nagy verő ér szolgál a' vesékre, és azoknak belső részében sok ezer ágakra széljel oszolvánn, lassanként a' vérnek egész özönét (*massa*) a' vesékenn általviszi.

A' Veséknek különös alkotása pedig szüntelen abbann munkás, hogy a' vértől elválassza a' vizes részeket, a' vérbenn megtsípösödött sós nedvességekkel, romlani kezdett olajokkal, és földnemű részekkel együtt, és azokat bizonyos tsatornákonn a' víz hójagba leszállítsa; a' honnan ez a' vizellet, a' maga útjann kitakarodik. Ezt tselekeszik a' vesék, a' bévett és vér közzé ment itallal, mindjárt nagy gyorsasággal, minekelőtte az a' vérrel jól öszveelegyedne: de minekutánna ez meg lett is, nem szűnnek meg a' vérrel már öszveelegyedett vizes tsípös avas, olajjal és földel egyes nedvességeket attól elválasztani, és a' vizellet útjára botsátani.

Ezenn a' módonn nem engedik azt a' vesék, hogy az ital a' vér özönét felettébb megszaportsa, és a' vért vivő tsatornákat feszítse. Sőt a' gyomorba bévett ital tsak lassanként és egymás után mehet a' vér közzé, azzal a' mérsékkel, a' mint másfelől a' vesék a' vérnek vizes részeit elválasztják, és kitakarítják. — Mikor pedig már a' vérbenn nem volna felettébb való víz, azombann a' vesék még is dolgoznak; megfosztják a' vért a' szükséges nedvességektől is, melj híjjánosságnak kipótolására, a' természet a' szomjúság érzés által italt kíván.

Innen származik a' Vízelletnek az idő és környülállások szerént való külömbsege. Mert a' bő-

venn

vann bévett ital után tsak hamar gyűlt vizellet, sok, vízszínű, nem tsípős, és azt a' hójagbann soká lehet tartóztatni, ha felettébb meg nem gyűlt: de mennél több idővel gyűl a' vizellet az étel után; annál kevesebb, színesebb, bűdösebb, tsípösebb, és a' hójagbann nehezenn lehet tartóztatni. A' betegségekben, mivel a' vérnek forgása és alkotó részei megzavarodnak, az abból elválasztott vizellet is különböző minémiségű, és annak megnézéséből, a' tanúlt Orvosok, a' betegségnek mibenn létét megtudják ítélni.

A' vérbenn felesleg való nedvességeknek, és romló félell lévő részeknek kitakarítására a' természetnek ez a' két fő útja van: a' bőrönn való gőzölgés vagy izzadás, és a' Vízellet; és ezek úgy vagynak egymással, hogy ha a' gőzölgés vagy izzadás nagy, a' vizellet kevesedik; ha pedig a' vizellet bőv mértékben van, azzal a' gőzölgés szenved fogyatkozást. Tapasztalni lehet, hogy mikor valakire a' vizellés rá érik, és kéntelen tartóztatni: izzadni kezd belé, és megesik, hogy iljenkor a' vizellet a' hójagból visszaszívódván, az izzadás útján gőzölg ki, és a' vizelésre való erőltetés megszűnik. A' nyári munkás, ha sok vizet iszik is, de izzad a' munkában; a' vizellet az italhoz képest igen kevés.

Ha a' gőzölgés szűk, és gyakorta megreked, és a' mellett a' vesék elgyengülnek és nem győzik a' vért a' sok nedvességektől megszabadítani: tehát a' vérnek vize lassanként a' bőr alá, és a' belső részeknek üregeibe vészi magát, és származik belőle az esmeretes Vízibetegség; meljnek gyógyítására legjobb, ha a' szabad gőzölgést, és bővséges vizellest helyre lehet állítani.

A' Vízletnek készületire megkívántatik:

1. Hogy a' vér illendőképpenn híg legyen, és vizes nedvességekkel bővölködjön.

2. Hogy a' szívnek elégséges ereje legyen a' vérnek a' vesékre való hajtására: de módjával, mert ha a' szív verése felettébb erős, és sebess, ez a' vízlet választását akadályoztatja, nem engedvén elégséges időt a' veséknek a' vízlet választására.

3. Hogy a' vízlet választó edények sem felettébb feszes és öszvehúzódt, sem felettébb eltágult állapotbann ne legyenek.

4. Hogy a' veséknek tsatornái megdugúlva ne legyenek.

Ezekből megtettzik, hogy a' vízlet indító szerek, a' környülállásokhoz képpest igen sokféle lehetnek, és többnyire a' gőzöltető 's izzasztó szerek is ide tartoznak.

A' vér hígítására alkalmas a' víz ital, a' a' külömbkülömbféle hívesítő főtt vizek, plánta sók és savanyúságok, savanyú ízű gyümöltsök 's a' t. A' szívnek és a' több edényeknek izgatására, és egyszersmind mérséklésére, sokféle gyengén ingerlő plánták, tavaszi gyenge jövések, gyümöltsök, magvak, gyökerek 's a' t. Mikor pedig a' vízlet készítő és vivő edények feszesek, fájdalmasak, dugúttak, öszvekútsolódtak; a' magtejek, a' görts oszlató, fájdalom enyhítő, altató szerek, 's egyebek.

A' kinck a' vízlet indítására szüksége van, gyakrann sétálgasson, lovagoljon, szekerezzen; de mindenkor arra vigyázzon, hogy az izzadás ki ne verje; az orvosságot reggel éhomra vegye bé, és a' vese tájékára meleg kötözéseket rakjon.

Az étellel és itallal sok mész nemű föld megyen a' gyomorba, és onnan a' vérbe; sőt az Élőeszközös testek alkotása (*Organismus*) maga is készít a' testbenn iljen nemű földet. Ebből valami kevés szükséges a' tsontoknak és a' test kemény részeinek erősítésére, összeállására, a' többi pedig a' szék, a' vizellet, és a' nyál útján, legbövebbenn pedig a' vizellet által kitakarodik, a' mint ezt meg lehet látni, ha a' vizelletet edénybe megvészik.

Ha már a' vesék valami okból ingerelhetőségeket elvesztvénn, nem helyesenn választják el a' vértől a' vizes nedvességet, ez a' por elegyedvénn a' nyálkával, könnyenn éles fővényé vagy kővé is válik, és vagy a' vesében marad, vagy a' hójagba leszáll, és kínos fájdalmakat okoz.

Ennek a' kőnek széljelolvasztására még eddig semmi szert nem találtak. Az égetett tojás haját ezen végre sok ideig dítstérték, és nagy betsbenn tartották; de a' tapasztalás megmutatta, hogy az a' kővel együtt a' vizelletvivő tsatornákat is összevzagatta. Szerentsés a' beteg, ha a' lágyító, puhító, 's más egyéb szerek és kötözések által arra mehet, hogy míg ezen kövek nagyra nem nőttek, a' veséből a' hójagba leszálljanak, és onnan a' vizellel kimenjenek: de ha a' kő a' hójagbann annyira nőtt, hogy a' vizellő tsövönn ki nem fér; nints egyéb mód a' kivágásnál.

5. Orrtisztító és Ptrüszköltető Szerek. (*Errhina.*)

Az orrnak üregeibenn gyűlni szokott taknyos nedvesség a' nyáltól abbann különböz, hogy abbann mezge is van, meljnél fogva megkeményedik, és az orrnak nedvességválasztó részei miatta

bédugúlnak, és sok alkalmatlan szenvedéseket okoznak. A' melj Szerek ezt felolvasztják, és vagy ptrüszkölés által, vagy a' nélkül kitisztítják, neveztetnek *Orrtisztítóknak*, *Ptrüszköltetőknak*. Ezeket szokták az orrba színi vagy porúl, vagy híg formábann, vagy füstölés, vagy párgolás által.

Ezeknek munkája kihat nem tsak az orra, hanem a' körül belől lévő szomszéd részekre is, és azoknak dugulásait megnyitja. A' ptrüszköltetők a' dugulásokból származott keserves fogfájást, fő, szem, és fül fájdalmat gyógyítják, sőt a' nagy megrázkódás által az egész testre kihatnak; a' torokból, tüdőből a' turhás nyálkát kihányatják. Eggy két ptrüszkölés az álomból felserkent embert egészen megújítja; a' közelítő guttaütést, szélütést eltávoztatja; a' szülő aszszonyt szülésre segíti; arra is vagynak példák, hogy a' ptrüszkölés által a' vesekő a' hójagba leverődött.

Élni lehet ezen Szerekkel:

1. Mindenféle náthábann, a' főnek, orrnak, füleknek, inyeknek dugulásaibann.

2. Ha ezekbenn a' részekbenn valami genyetséges matéria támadt, p. o. a' fülfolyásbann; továbbá a' szemnek nyavajáibann, a' hajog kezdetébenn, és a' szemnek tsipós könnyezésébenn.

3. A' nyeldekő környékénn már megért daganatnak megfakasztására.

Kerülni kell pedig ezeket:

1. A' gyermekeknek, az öregeknek, és a' bőv vérűeknek; mert a' nagy rázkódás miatt könnyen megesik, hogy valamelj ér vagy in elszakad.

2. Azok-

2. Azoknak, a' kik az orrvér folyásra, kivált pedig a' kik a' vérpökésre hajlandók; mert ezeknek könnyenn hirtelen halált okozhatnak.

3. A' viselős aszszonyoknak: mert könnyenn idéetlen szülést okoznak.

Mikor az ember megnáthásodik, ptrüszkölésre való erőltetést érez, sőt gyakrann ptrüszköl is, és ezt nátha jelének tartják. Helyesenn, mert az az orvosló Életerőnek munkája, melj a' dugulást megérezvénn, attól a' főt szabadítani igyekezik, és ebbenn a' munkábann szükséges ötet segíteni.

6. Mejjtisztító Szerek. (*Expectorantia, Becchica.*)

Semmi része nints a' testnek, melj az ingerlést annyira nem szenvedhetné, mint a' Lélelző Gége, és a' Tüdő. Tsak egy legkissebb mor'sa érdekelje azt: abbann a' szempillantásbann erőszakos köhögéssel igyekezik azt az Életerő kivetni. Természeti állapotjábann a' lélelző gége szüntelen valami síkos nedvességet izzad ki, melj ezt az igen érzékeny részt még a' beszívott levegőégnek bántásától is óltalmazza.

Ha ez a' síkos nedvesség vagy felettébb bőv mértékbenn gyűl a' gégére és tüdőre, vagy megsűrűdik és megtapad: szükség vólna vagy annak meggyűlését akadályoztatni, vagy nyúlóságát felolvasztani: de ez a' baj, hogy a' gégéhez és tüdőhöz semmiféle orvossággal egyenesenn nem lehet férni; belső orvosság is semmi nints tudva, melj által azt a' jóltévő köhögést lehetne indítani, melj azon matériát a' mejjből kivetné.

Legfeljebb is a' meleg víz párája, meljet a' gége valamennyire szenvedhet, és tsak ennél fog-

va használnak ha használnak a' megtapadt nyálkának felolvasztására azok a' sokféle mejjtisztító theák, meljekhez sokann annyira ragaszkodnak; de a' meljekkel való bővenn élés, vagy inkább visszaélés, a' gyomornak, és kivált a' tüdőnek ártalmára van. Ezen végre tehát jobb volna a' theát meg nem inni, hanem tsak a' páráját szívni bé, a' főt egy keszkenővel béborítvánn.

Legjobb mejjtisztítónak tapasztaltatott a' mértékletesenn hányató orvosság, néha még a' vérpökésbenn is, kiváltképpenn pedig a' hányató Szernek naponként oljan kis mértékben való adogatása, hogy az hányást ne okozhasson, hanem húzomosann tartsa az embert a' gyomor háborgásnak, émelygésnek, vagy ondorgásnak állapotjában; mert a' Mejj nyavajáinak oka, igen sokszor nem is magában a' Mejjben, hanem a' Has üregeiben van.

Ezennkívül, a' mejjnek, tüdőnek, és lélekző gégének állapota nagy egybeköttetésben van a' testnek gőzölgésével; és azért mivel a' testnek szabad gőzölgése a' nedvességeknek a' tüdőre feltébb való nyomulását elfordítja: minden gőzöltető és izzasztó Szerek egyszersmind Mejjtisztító orvosságok.

7. Szélhajtó, és Gyomor erősítő Szerek. (*Carminativa.*)

Az étellel mindenkor Levegőég is megyen a' gyomorba; magából pedig az ételből az emésztés által még több fejtődik ki; és ha a' belek jó erőben vagynak, ez a' szél vagy feljül felbőffen, vagy alólról megyen ki. Meg kell pedig jegyezni, hogy ez a' bőffenés és alfel szele, egészséges embernek ritkán alkalmatlankodik, ha tsak magát
reá

reá nem szoktatja; hanem a' rendes szék és vizelés alkalmatosságával takarodik ki a' testből; szokás által pedig olyan illetlenül elkapatják némeljek a' Természetet, hogy akár mikor, ha akarják, szelet botsátnak, 's ha nem akarnák is meg-esik rajtok.

Jegyzés. A' belekbenn felesleg meggyúlt szélnek legbizonyosabb eredete ez, hogy az elgyengült gyomor és belek az emésztést jól véghez nem vihetik; a' mikor a' féligmeddig emésztődött eledelekbenn (nem magokban a' belekbenn!!) elkezdődik a' külső Természeti erők munkája a' poshadás, és akkor valamely ott lévő vagy ott származott matéria a' vizes nedvességet széllyelbontja, t. i. annak Savany-szerzőjét bényeli, azzal a' rágó tsipősséget neveli, a' mikor a' Vízszerző az egybeköttetésből kiszabadulván, gyúlható levegő formára kiterjed, és ha a' belek gyengesége miatt útjára nem igazítódhatik és ki nem mehet, a' beleket feszíti. Az bizonyos, hogy az alfel szele gyúlható levegő, és az oda tartott gyertyától langót vét.

Mikor pedig a' gyomor és a' belek el vagy-nak gyengülve, vagy a' makats szorulás által bédugultak, vagy valami méreg, rágás, görts által öszvezúzódtak, tekergődztek: meggyúlvén a' szél, a' belek tekerületeibe vészi magát, azokat feszítvén, még tehetlenebbekké teszi, és a' Kólikának kínos fájdalmait okozza; annyira, hogy ha segíteni nem lehet, vagy ha helytelenül bán-nak a' beteggel: kipukkadván a' belek, a' kí-noknak a' halál vét véget.

Akármi legyen a' Szél-Kólikának oka, leg-először is a' szorulást kell elhárítani, lágyító és görtsoszlató Kristélyek által; mert a' szorulás a' belek gyengeségének legelső következése; a' mel-lett osztánn szükség a' gyomrot és beleket erősí-teni fűszerszámos ízű Szerek által, minéműek az
ernyős

ernyős virágú plánták magvai; de erős fűszerszá-
mokat nem kell adni, mert azok könnyenn kárt
tesznek.

A' gyomor és belek erősítésekre alig van jobb
eszköz a' mértékletes és lassú lovaglásnál.

A' tekerő Kólikában fájdalom enyhítőt kell
bévenni, p. o. a' Mák fejek főtt levét Szíkfű theá-
val elegyítve. A' beteg hasára tett meleg kötözé-
sek sokszor jóltévők és görts oszlatók: de néha
a' szél-Kólikában könnyenn kárt tehetnek, mert
a' melegítés által a' benn lévő levegőget még
inkább felpuffasztják, és a' kínokat nevelik.

Tudva van a' köznép közt, hogy ha egy
tsuprot vagy bögrét szájára fordítván, alatta
egy darab papirossat lángal elégetnek, és akkor
a' tsuprot vagy bögrét hirtelen a' betegnek köld-
ökére teszik; ez a' köldököt felszíván, sokszor
a' gyógyíthatatlannak láttzó Kólikán is nagyot
segít.

8. A' Gilisztahajtó Szerek.

(*Anthelmintica.*)

A' belekben támadnak néha bizonyos fér-
gek, és Giliszták, a' minéműeket kívül a' termé-
szetben nem lehet találni. Iljenek

1. A' Pöndrök (*Ascarides*), melyek ha-
sonlók a' Sajtféreghez, hanem vagynak köztök
giliszta forma hosszúságú is; laknak a' végbél-
ben, ott viszketést okoznak, és a' székkal együtt
könnyenn és gyakran nagy sokasággal kivetőd-
nek. Ezekhez tartoznak a' Hajszál Pöndrök is,
melyeknek testek szélesebb, fejek hajszál forma;
laknak a' vastag belekben, és nehezebben haj-
tódznak ki.

2. A'

2. A' Giliszták (*Lumbrici*) a' földi gilisztáktól abbann különböznek, hogy ezeknek fejénél egy bibirtsó gyűrű van, amazoknak mindenik végek hegyes; ezeknek csak egy szájok van, amazoknak egynéhány szívó orrok; ezek elevent fijadzanak, amazok tojnak. Laknak a' gyermekeknek, és más elgyengült személyeknek beleikbenn.

A' kibenn giliszták vagynak, iljen jelenségeket lehet körülöttök látni: sokat esznek, kívánják kivált a' tészta és édes ételeket, száraz kenyeret, s a' mellett még is fonnyadtak; gyakrann fáj a' hasok; gyomrok émelyeg, de nem hánynak; a' székjek taknyos, emésztetlen, és sokáig megyen véghez; vizelletjek zavaros; ábrázatjok halovány, szemek bádog színű, könnyhező; hasok, orrok tzimpái, szemeik, ajakaik pöffednek; gyakrann az étel után megpirossodnak; lehellek nehéz szagú; orrok gyakrann viszket; szemek feketéje nagy; álmok nyughatatlan; ajakaik és egyéb tagjaik rángatódznak; fogaik tsikorognak, sőt a' nehéz nyavaja is kitöri őket; és a' gyermekek nyavajatörésének igen sokszor ez az oka. Ezen jelekből ha csak némelijek mutatják is magokat, lehet a' Gilisztákat gyanítani.

3. A' Pántlika féreg (*Taenia*) lapos hoszszú, mert 30—40. sáingnyire, sőt többre is meg nő; feje hoszszú tzérnaforma, meljnek végén egy kis gombotska van, teste tzikkelyekből áll, meljiek hasonlítanak a' tökmaghoz; ezen tzikkelyekből akárhány elszakadozik és kivetődik a' testből, ismét helyre nő, valamíg a' féregnek feje benn van a' belekben. A' pántlika féregtől igen nehéz megszabadúlni; szerentse hogy ritkábbann fordul elő példa reá.

Külső jelei, az orr viszketésénn kívül azok, a' meljek a' gilisztáé, de az ő benn létét bizonyosan csak abból lehet megtudni, ha a' széssel együtt tökmag forma darabjai vetődnek ki. — Ezek a' férgek csak a' gyenge és nyúlós nyálkával teljes belekbenn származhatnak; és ha egyszer az ember tőlök megszabadulhat, gyomrot és beleket erősítő szerekkel kell ellent állítani, hogy többé ne származzanak.

A' Giliszták és Pondrók ellen vagynak igen sok Orvosságok, és ezek vagy oljanok, meljek azokat megölik, mint a' *fa olaj*, *foghagyma*, *eleven kénesóvel sok ideig főzött víz* 's a' t. vagy oljanok, meljek azokat erővel hajtják ki, mint a' purgáló szerek; vagy oljanok, meljek a' gyomrot és beleket erősítik; a' megiszaplott nyálkát, meljben a' giliszták tanyáznak, felszaggatják, és így, azokat fészkestől együtt kitakarítják. Iljenek a' *matska Gyökönke*, *vidra Eletzke*, *giliszta Varádits*, 's a' t.

Sok vigyázó Szülék tartanak a' Háznál a' Patikából vett Gilisztaport (*Semen Cinae*) melj a' Varádits magvánál nem elébb való; azt egy kevés mézbe kevervén, a' gilisztás gyermeknek hóld fogytánn adják bé; mert az tagadhatatlan, hogy valamint sok egyéb dólgoznak a' természetben, úgy a' Gilisztáknak is a' hóld változásaival nagy egybeköttetések van, bár a' módját ki-magyarázni nem tudjuk is.

A' Pántlikaféregnek kiűzésével oljan könnyen bóldogólni nem lehet; az a' legtanúltabb Orvosnak is dolgot ad.

9. Havi tisztulást indító Szerek.

(Emmenagoga.)

Ez az egészséges természeti tisztulás, kezdődik az aszszonyi Nemenn 14 esztendő kora táján; igen ritka példa, hogy elébb kimutatná magát; azombann vagynak olyan aszszonyok, a' kikenn soha telyes életékben nintsen, és a' mellett egészségesek és gyermekhozók.

A' Havi tisztulásra nézve szükség ezen három esetekre figyelmezni:

1. Ha valamely személy meghaladta jóval a' 14 esztendőt, és még sem érkezett el a' tisztulása, a' mellett pedig erős és egészséges: semmit sem kell igyekezni rajta, hogy elindúljon.

2. Ha a' tisztulás a' rendes időre el nem érkezvén, a' leány gyengül és betegesedik: a' betegesedés okát kell megvizsgálni, és azt gyógyítani. Ha a' sok benn ülés, és mozgás nélkül való munka miatt gyengült el: erősíteni kell mozgással, kerti vagy más egyéb munkával, hogy a' testnek gyakorlása által, a' vér serényebbenn forogjon; élhet erősítő orvosságokkal is. Megesik, hogy a' vérnek felettebb való bővsége miatt dugultak bé a' tisztulásra vivő tsatornák: ezenn érvágással lehet segíteni. Ha pedig a' vér vastag és sűrű: ezt a' vérhígító szerek megigazítják.

3. Ha az aszszony személynek már gyakran volt havi tisztulása, de az megakadt, és a' szokott időre el nem jött: ez az eset nagy vigyázást kíván, mert ez a' kimaradás sokféle okokból származhatik, meljeket ahöz értő embernek kell megítélni, hogy kárt ne tégyen; mert egy orvosi

szer sints, a' melj egyenesenn és átaljábann a' Havi tisztulást segítené; számosann vagynak pedig, a' meljek a' megakadásnak külömbkülömb okait elháríthatják. Ezek az okok lehetnek:

a) *A' vérnek nagy bővsége:* ezenn segít az érvágás.

b) *A' vér vastagsága és sűrűsége:* ezenn segítenek a' vért hígító Szerek, italok, savó, bor-
kó 's a' t.

c) *A' vérnek lassú forgása:* ezenn segít a' 'Sálya és Szíkfű herbaté, mértékletes élet, mozgás, munka 's a' t.

d) *A' testnek magának elgyengülése, és a' szív indúlatinak a' képződés által felettebbvaló elérzékenyülése, a' módi ájulások 's egyéb effélék.* Az első megerősödik a' mértékletes élet, a' szorgalmatos munka által. A' másik elhárítódik a' maga Házanépéről való okos gondoskodással, és a' Román 's Komédia olvasás félretételével.

e) *Görtsök és nyilálló fájdalmak, gyomor rágások.* Ezek származnak vagy az indúlatoskodásból, vagy a' megrekedtt szelektől, vagy az érzőinak gyengeségéből: az első el kell távoztatni, a' többit pedig a' maga rendi szerént orvosolni.

f) *A' gyomornak és beleknek nyálkás tisztálansága, és giliszták:* ezenn segítenek a' has-
hajtó és gilisztaűző szerek.

g) *Valamelj betegség, melj a' tisztulás idejét megelőzte:* ezenn segít a' Természet, ha a' beteg felgyógyúl, és megerősödik.

10. Hívesítő Szerek. (*Refrigerantia.*)

Az ember testében a' vérforgása, és annak egy különös belső tulajdonsága által, kivált pe-
dig

dig a' lélekzetvétele által származik melegség, és annyi grádira nevelkedik, a' mennyi a' külső Levegőég állapotjához képeest, az életre és egészségre megkívántatik, és annak mindég nagyobb-nak kell lenni, mint a' Levegőég melege; mert ha a' Levegőég melegebb mint az ember teste, megfojtja az életet. Azombann, hogy az a' melegség felettébb nagyra ne nevelkedjen, szüntelen hívesítődik, kívülről a' testet környűlfogó Levegőég által, belőlről a' beszívott Levegőnek kihellése által, hogy mérséklett állapotbann tartassék. Ezt a' természeti melegséget, semmi bévett szer nem kissebbítheti, hanem azt a' lélekzetvétele tartja eggyarányúságbann.

De sokféle okokból megeshetik, hogy a' vér felhevűljön, vagy a' melegség a' maga természeti mértékét meghaladja. Megesik az egészséges testbenn, a' munka és fáradtság által, a' hevítő ételek és italok által, az indulatok rendeletlensége által; a' betegségekben pedig sokféle ingerlő okok által, melyek az Életerőt izgatják, hogy a' vért a' szívverés által sebesebbenn forgassa, és az által forróságot okozzon, mint a' hideglelésekben, és külömb külömb forró nyavajákbann. Ennek a' természeti melegséget haladó belső hévségnek enyhítésére valók a' hívesítő szerek, minéműek: minden savanyú gyümölcsök, a' közép sók, és kivált a' salétrom, az árpakása főtt leve, és egyébek.

11. Erősítő Szerek. (*Tonica, Adstringentia, Roborantia.*)

Az Életerő munkásságának két ébresztője van az ember testében: egyik a' testet mozgató

Szálashúsok Alkotmánya, meljnek tulajdonsága az *Ingerelhetőség, Izgathatóság, Mozgás*, és *Erő*; másik az *Érző*inak Alkotmánya, meljnek tulajdonsága a' *Serkenthetőség, Éleszthetőség*; melj által veszi a' Lélek az *Érzéseket*.

Ezek egymástól szoros függésbenn vagynak, és az egyikbenn való változás, kihat a' másakra is; mert az *Érző*inak el vagynak oszolva, a' Szálashúsoknak minden legkissebb részei között, és egyiket érdekleni nem lehet úgy, hogy abbann a' másik is részt ne vegyen. Innen p. o. Ha a' testnek akármelj részében a' Szálashúsok, valami ok által felettébb ingereltetnek: származik abból Fájdalomérzés. Viszont ha az *Érzések* kedvesek és vidámok: a' Szálashúsok ereje, a' szívnek és az egész testnek mozgása, szemlátomást elevenebb.

Ámbár pedig az *Életerő*nek ezen két ébresztői, az ingerelhető Szálashúsok ereje és az *Érzések*, így függenek is egymástól: tsakugyan nintsenek olj szoros öszveköttetésbenn, hogy egyik a' másikat feljül ne haladhatná, sőt el ne nyomhatná. Az egészséges testbenn bizonyos egygyarányúságot tartanak ezek egymás között; egygyaránt ébresztődnek az életet fenntartó dolgok által, minéműek a' Világosság, Melegség, Levegőég, Eledel 's a' t. de mihelyt az egészség változik; azonnal megbomlik az egygyarányúság, és az egyenetlenség vagy egygy vagy más formábann kimutatja magát.

Megezik t. i. 1. Hogy a' Szálashúsoknak Ingerelhetősége, vagy azoknak a' betegség matériája által való Ingerlődése szerfelett nagy: az *Érzések* pedig leverődnek és megzavarodnak, p. o. a' *Forró nyavajakbann, Nyavajatörésbenn* 's a' t.

Vagy

Vagy 2. A' Szálashúsok ellágyulvann, elpuhulvann, az ingerelhetőség megtsügged: az Érzések pedig feletőbb is elevenek. p. o. sokféle hosszszas sínlődözésekbenn, száraztó nyavajákban 's a' t. Vagy 3. Mind az Erő, mind az Érzések együtt leverődnek és elalélnak. p. o. a' Hagymázos nyavajákban (*Morbi Typhosi*), meljeket rothasztó nyavajáknak is hívnak.

Mind ezeknek osztánn az a' következése, hogy az Életerő, az ő ébresztőinek rendetlensége által megzavarodvann, a' maga minden munkáiban meglassodik, és az egész ember elgyengül, elalél. Mert valamint a' feletőbb felhúzott rugó, vagy húr, vagy kötél, ha az elébbeni pontra visszabotsátódik, már ott az elébbeni rugó vagy húzó erejét meg nem tartja, mivel a' feszülés által abból sokat elvesztett, és ellágyult: úgy a' szerfelett felingerlődt Erő és Érzés, minnekutánna az ingerlő ok elhárítódott, visszamenvénn természeti állapotjára, ott meg nem állhat, hanem annál alább esik, mert a' nagy feszülés által elgyengült. És így valamint az egészséges testbenn, az erőltetett és mértékletlen munkának lankadtság, fáradtság, és elbádjadás a' következése: úgy a' betegségekben, a' feletőbb való ingereltetés, elgyengülést, és elalélást hágy maga után.

Az igen erős mérgek, az igen éles nyavaják, a' ragadó pestises matéria, a' Guttaütés, 's a' t. mind a' Szálashúsok Ingerelhetőségét, mind az Érzéseket, kevés idő alatt, néha egy szempillantásban elszaggatják, és azonnal az élet is megszűnik.

Továbbá, az Életerő munkássága, nem tsak az ő testbenn lévő ébresztőitől függ; hanem a'

Léleknek képzelődéseivel és indúlattal is nagy egybeköttetésbenn vagyon, és azok által vagy serkentődik, vagy gyengítődik. Ha az elmét valamely tartós indulat, p. o. *Szomorúság, Félelem, Aggódás, Szégyen* 's a' t. elfoglalja: ez által az Életerő is meglankad, kihat a' gyengülés a' testre is, és az egész ember elbádjad, az elédelt sem kívánja. Viszont, ha valamely hirtelen indulat p. o. *Megijedés* által, fellármázódik az Életerő: egy szempillantásbann az egész testnek túl a' rendinn való erőt is ad. — De iljenkor az is megtörténik, hogy midőnn a' fellázzadt Életerő, a' Szálashúsok és Érzőinak erejét, túl a' hátráronn emeli: az által azoknak Ingerelhetőségét kettészakasztja; és az ember a' hirtelen öröm, hirtelen harag, hirtelen rettenés 's a' t. miatt, hirtelen meghal.

Ezekből megtettzik, hogy az elgyengült és elalélt embernek erősítésére, nem tsak a' testnek orvoslása, hanem az elmének vidámsága, minden kedvetlen képzelődéseknek és gondoknak eltávolztatása, és a' mértékletes mulattságnak keresése is megkívántatik.

Minthogy a' feljebb nevezett elgyengülések és elalélások, a' test Alkotmányának minden részeire kihatnak, és az életet erősen fenyegetik: könnyű gondolni, hogy azoknak orvoslása, a' gyógyító Orvosi Tudománybann, fő és kiváltképpenn való dolog; és ahoz tsak nagy Tudományú, a' dologba méljenn belátó, sok tapasztalású, és az orvosi Szereket nyomosann esmerő Orvos foghat; a' ki meg tudja ítélni, miképpenn és mennyire bomlott fel az eggyarányúság, az Életerőnek ébresztői között? mitsoda okok háborították azt meg? Lehet-é azokat, és miképpenn lehet

lehet elhárítani? Mikor lehet és kell nyúlni az erősítő szerekhez? mert azoknak elővételében, a' sietés is, a' késedelem is veszedelmes. — Mikor hát Orvos nem létében, más ember, az elalélt betegnek orvoslására, valami próbált orvosságot előveszen: az nem egyéb, hanem tsak tapasztatás, és gyakrann veszedelmes próba; melj ha néha használni talál is, azt tsak az (úgy nevezett) Szerentsének, vagy inkább az orvosló Eleterőnek lehet tulajdonítani.

Erősítő Szereknek tulajdonképpenn azokat nevezik, meljek egyenesebbenn a' Szálashúsokat érdeklik, azokbann tartósonn munkálkodnak, a' benne elgyengült Ingerelhetőséget ébresztik, segítik, és azt a' maga természeti állapotjára állítják vissza. Iljenek a' keserőségek, meljek a' Plánták bann bővenn találatnak; ezek közzé tartozik a' marha epe is.

Az Erősítő Szerekről azt kell megjegyezni, hogy azok tsak bizonyos határig erősítenek, míg t. i. a' Szálashúsok Ingerelhetősége, természeti állapotjára visszaáll. Ha azonn túl is él velek az ember: ellenkezőképpenn munkálkodnak, és gyengítenek. Innen, egészséges és erős gyomrú embernek, az Erősítő Szerek ártalmasok; és ha azokkal él: először is a' gyomra gyengül el, azután pedig a' gyengülés a' belekre, és a' testnek egyéb részeire is kihat. Még a' beteg is, mikor már az étel jó ízüenn esik, és a' gyomor jól kezd emészteni; az erősítő orvosságokkal hagyjon fel.

Az Erősítő keserű Plánták Három Rendbéliek.

1. A' tiszta keserű és nem fojtós ízű Plánták. A' tiszta keserűségnek erősítő ereje, leg-egyenesebbenn a' gyenge gyomorbann mutatja ki

magát. Mikor a' gyomor ételt nem kíván, és nem jól emészt, annak leginkább az az oka, hogy a' Szálashúsok, meljeből a' gyomor áll, megereszkednek mint a' lebotsátott hegedűhúr, és nem tehetik azokat a' mozgásokat, melj az emésztésre szükségesek; ezt pedig legtöbbször okozza valami tsípös savanyúság, melj a' gyomorbann meggyülekezik.

Ebbe az állapotba ottann ottann beleesnek a' külömbenn egészségesek is; és ha ekkor bevesznek valami tiszta keserű szert, p. o. vagy a' Patikai *Quassia forgátsnak*, vagy a' nálunk termő *Földepének*, *Füstikének*, *Üröm levélnek* 's a' t. theáját vagy főtt vizét: szemlátomást megjő az ételkivánások, és két három nap alatt a' gyomrok helyre áll. Ez azt mutatja, hogy a' keserűség, a' gyomornak megereszkedett Szálashúsait ismét felvonja, és természeti állapotjokra viszzatészi. Eggyzersmind pedig a' gyomrot, a' tsípös és ottann ottann felbőffenő savanyúságtól is megszabadítja; mert minden keserű plántábann, nagy bővséggel vagyon Lúgsó is, melj magát a' gyomorbéli savanyúsággal eggyesítvénn, leszsz belőle Középsó, melj az emésztést segíti, és a' belekbe leszállvánn, a' szorulásokat távoztatja.

A' beteg testbenn, nagyobb lévén a' gyomor elgyengülése, nem olj hirtelen mutatja ki magát a' keserű szer erősítő munkája; hanem a' tartós véle élés után. Mikor pedig a' gyomor helyre áll: arról elterjed az erősödés, a' testnek minden részeire.

Ámbár pedig főképpenn a' gyomorbann munkálkodnak is a' keserű szerek: de nem egyedül tsak abbann, hanem onnan általmennek a' vér közzé is, és az által a' testnek minden részeire kihatnak; melj abból is megtettzik, hogy a' kik
iljen

ilyen szerekkel tartósonn élnek, azoknak izzadtságok, és vizelletek is keserű.

A' tiszta keserű szerek, ha mással öszve nem elegyítettnek, soha sem hevítenek, sem a' természeti tisztulásokat nem akadályoztatják; a' honnan akkor is lehet velek élni, tisztító orvossággal együtt, mikor az ember szorulásbann van.

2. A' keserű és egyszersmind öszvehúzó fojtós ízű Szerek, a' minéműek igen sok plánták, és többnyire minden fáknek kérgei. Ezeket a' megköstolásonn kívül arról is meg lehet esmerni, hogy a' főtt vizek megbaránul, sőt megfeketedik, és téntává leszsz, ha gálitzkövet tesznek belé.

Az öszvehúzó szerek, a' felettébb ellágyúlt elpuhult szálashúsokat öszvehúzvänn, azoknak nagyobb keménységet és így erőt adnak: de egyszersmind az Érzőinakat is inkább érdekelvänn mint a' tiszta keserűségek, azoknak segítségével az erősítést a' gyomorról, a' testnek távolabb lévő részeire is, kevés idő alatt kiterjesztik. De ezek a' hasat megszorítják, és tsak úgy lehet velek hasznosann élni, ha elébb a' gyomor és a' belek kitisztítódnak. Meg kell pedig jegyezni, hogy ha valakinek a' belek nagy ellágyulása miatt nintsenek tisztulásai: akkor ezek a' széket elindítják.

A' napos Hideglelések gyógyítására, az öszvehúzó keserű szerek hasznos orvosságok. Ezekbenn a' Hideglelésekben valami idegen matéria vette magát a' vérbe, és az Életerőnek ébresztőit háborgatvänn, azokat elgyengíti. Erre felserkenvänn az Életerő, küszködik azon matériával, hogy azt vagy a' testből kihajtsa, vagy más nedvességekkel öszveelegyítvänn megváltoztassa és szelidítse. Ezen küszködésből származik a' hidegrázás, és az azt

követő forráság. Ha ez által a' vérnek felháborodása által, az ingerlő matéria megváltozik és szelídül; akkor megszűnik a' Hideglelés. De ez a' matéria, bizonyos idő múlva ismét kifejti magát, és bizonyos óránn, vagy minden nap, vagy harmad, vagy negyed napra újra alkalmatlankodik; az Életerő is újra küszködéshez fog, és az embert a' Hideg újra kileli 's a' t. Ha már az öszvehúzó keserű szerek, azon matériának ingerlését megelőzvénn, a' Szálashúsokat annyira megerősítik, hogy azokat ama' matériának ingerlése meg ne gyengíthesse: a' Hideglelés kimarad, az a' matéria pedig a' testből kihajtodik; kivált ha már egynéhányszor kilelte az embert a' Hideg, mert minden kileléssel mind inkább inkább változik és főződik az a' matéria, és alkalmatossá leszsz a' testből való kihajtodásra.

Az öszvehúzó keserű szereket, a' felettébb való vérfolyásoknak és más tisztulásoknak elállítására is dűsérük: de jól meg kell jegyezni, hogy azok két ellenkező okokból származhatnak, t. i. vagy a' vért 's nedvességeket vivő tsatornáknak felettébb való eltágulásából, vagy azoknak felettébb való öszvehúzódásából, és kérgességéből. Az első esetbenn, az öszvehúzó szerek hasznosok, a' másikkann veszedelmesek. Ezen okból a' hasmenések elállítására hasznosok, a' vérhasbann pedig többnyire mindenkor veszedelmesek.

Külsőképpenn az öszvehúzó keserű szerek, a' sebeknek tisztulását gyógyulását nagyonn segítik. Különösen azoknak jó kövérenn készült főtt vize, a' fene nemű fekélyek gyógyítására igen alkalmas, ha azzal azokat mosogatják, és bele mártott ruhával borogatják. A' felettébb való Havi vérfolyásbann is, nem annyira belsőképpenn mint külsőképpenn használnak, ha t. i. a' szenvedő

vedő személy, azokkal az ágyékát borogatja. Sőt még jobb, ha azt csak tiszta hideg vízbe mártott ruhával tselekeszi, vagy hideg víz fürdőbe ül; és mikor ez használni nem akarna, akkor tészen a' vízbe öszvehúzó szereket is.

Az öszvehúzó keserű 's erősítő Szerek között, a' legelső helyet érdemlette, az Ámériká-ból került Patikai *Khina*, meljel a' tanúlt Orvosok, gyakrann álmélkodásra méltó orvoslásokat visznek véghez. Még eddig nem találtatott oljan Hazai növevény meljet erejére és hasznaira nézve, a' nagy árrú Khinának tökéletesenn helyébe lehetne tenni. Vagynak pedig számos plántáink, meljek vagy eggy vagy más tulajdonságra nézve, a' Khinához közelítenek, sőt azt feljül is haladják. Reményleni lehet, hogy ha az oljanokkal gondos próbákat tesznek: ki fog pótolódni Hazai plántákból a' Khina; és ezen drága orvosi szer nélkül el lehetünk.

3. A' Fűszerszámos keserű, de öszve nem húzó Plánták. Ezek az által is segítik az erősödést, hogy fűszerszámos erejekkel az érzőinakat is ébresztik, módjával véve a' belső részekbenn kedves hevülést okoznak, és ez által a' keserűség munkáját hathatósabbá tészik.

Az erősítő szerekről is azt kell megjegyezni, hogy a' velek való élés, — kivált az öszvehúzókkal — nem bátorságos addig, míg a' betegség matériája ki nem főződik, és a' beteg fordúltni nem kezd.

12. Serkentő, Élesztő, Újító Szerek. (*Stimulantia, Excitantia, Analeptica*)

Semmi sem érdekelheti a' testet sem kívülről sem belőlről úgy, hogy az, az Életerőnek vagy
eggyik,

eggyik, vagy másik, vagy mindenik Ébresztőjét, ne ingerelje serkentse, és abbann vagy egy vagy más módon változást ne okozzon. Innen, a' legszélesebb értelembenn, minden orvosi szereket serkentőknek ingerlőknek lehetne nevezni.

De különösen, Serkentő Élesztő Vídító eszközöknek nevezzük azokat, meljek egyenesenn az Érző inak alkotmányát, és magát az agyvelőt kimagyarázhatatlanul ébresztik, és az által az Életerőt serkentik élesztik vídíjtják: ezekről is pedig azt kell megjegyezni, hogy ha a' hathatós serkentő szerekkel, gyakrann és nagy mértékben él az ember: vagy hozzájok szokvann az Érző inak és az agyvelő, többé nem serkentődnek általok, vagy a' gyakori ingerlés miatt eltsüggednek, és az elmének tehetségei is meggyengülnek.

Az Erősítő és Serkentő szerek között az a' különbség, hogy amazok a' Szálashúsokban lassanként és tartósonn munkálkodnak: ezek pedig egy szempillantásban elhatják az Érzőinakat, és az ő munkájok kevés ideig tart. A' honnan az elalélt beteg, sok környűllálásokban, a' tartósonn ingerlő erősítő szereket nem szenvedheti; a' Serkentők által pedig ő is egy egy kis ideig megújulást és erőssödést érez.

Tudva van, hogy a' külső Természetbeli dolgok, minéműek a' Világosság, Melegség, Vilámmatéria, Levegőég, szakadatlanul serkentik az Életerőt, és hogy ezek nélkül élet nem is lehet. Az ezekben való változásokhoz képest, vagy lankad vagy éled az Életerő. A' szépen kitisztúlt levegőég, kivált mikor abbann az életlevegő megsaporodik, a' tavaszi jó meleg és szép napfény, édesdedenn élesztenek minden érzéseket, és még az elalélt betegeket is vídíjtják.

Magá-

Magábann az emberbenn pedig három rendbeli eszközei vagynak az Érzőinek élesztésének, 's az által az Életerő serkentésének t. i.

1. A' Léleknek örvendetes indulati, p. o. valamely jó hírhallásonn való öröm, az Orvos eránt való bizodalom, a' meggyógyulásnak erős reménylése, valamely buzgó kívánságnak teljesedése 's a' t. oljan munkásságra (*Energia*) gerjesztik az Életerőt, melj a' másképpenn beadott orvosságokat hathatósabbakká teszi. A' szárazbetegségekben, az a' reménység tartja fenn sok ideig az elalvó félelenn lévő Életerőt, melj szerént a' beteg, az utolsó pertzig erősen hiszi, hogy meggyógyúl.

2. Az öt érzékenységek és érzőtagok. Ezek közzül a' Látás Hallás és Szaglás legközelebbbről érdeklik az Agyvelőt, és azt élesztik serkentik. A' világosságnak meglátása, a' Természeti dolgoknak és mesterségbeli szépségeknek szemlélése, a' madarak hangitsálásának hallása, a' szép és tsendes mu'sika, szemlátomást újítják mind az egészségeseket mind a' betegeket, ha külbenn az utóbbiaknak, a' hallás által való ingeltetés terhekre nints.

A' Szaglás által pedig valóságos matéria, t. i. az orvosi szerek repülő balsamja, hat az Agyvelőre, és azt kedvesenn ébresztvénn, vídítja az Életerőt. — A' szájbann a' jó Íznek érzése, egybeköttetésben van a' gyomorral, és akkor újít mikor a' jó ízű eledel oda leszáll. —

A' Tapintásra nézve, a' testnek egész külső részenn, igen hathatós serkentő, és sok nyavajákban jóltévő eszköz a' Dör'sölés, meljet vagy száraz flannellel, sőt a' környülállásokhoz képest kefével,

fével, 's durva szőr matériával, vagy pedig szapanos vizes kézzel, vagy tsak száraz kézzel visznek véghez. Ez által nem tsak a' bőr alatt lévő szálashúsok végei indítódnak mozgásra, hanem az azok közt eloszolva lévő Érzőinek is ébresztődnek, és a' kedves érzés az Érzőinek egész alkotmányát elhatja. Ez által lehet a' megfúladtakbann és hidegvette emberekbenn is, az elállott Életerőt felserkenteni.

A' pusztá kézzel való dör'sölés által, mind a' dör'sölőnek kezébenn, mind a' dör'söltetettnek bőrénn, mozgásra indul és éled a' testbenn nyugovó villámmatéria is, és az érzőinekonn, terjeszti az egész testbenn, a' kedves és megújító érzéseket. Annak az igaz tapasztalásnak is, melj utánn a' Köznép azt állítja, hogy egyik kenő Aszszony-nak hasznosabb keze van mint a' másiknak, kétség kívül a' villámmatériábann (melj egyikbenn más móddal lehet mint a' másikkbann) vagy talám az állati magnetizmusbann is, van a' fundamentoma.

3. A' Gyomor, melj az élesztő serkentő szereket magába vévén azok által megvidül, és először is a' megújulást az Érzőinek alkotmányának, és azután az erősödést a' Szálashúsok Alkotmányának általadja. Iljen gyomrot vidító és eggyzersmind erősítő eszközök, minden megkívánt kedves ízű eledelek, meljeknek tsak a' szagára is éled az elalélt beteg, még inkább pedig ha meg is kóstolhatja.

Iljen vidító és erősítő mindenek felett a' gyenge bor'sufa és maga a' bor, melj a' legveszedelmesebb nyavaják utánn elgyengült betegnek Életerejét mintegy öszveszedi, ha értelmes orvosi rendelés utánn, idejébenn és módjával adják neki. Iljen a' jó borettet párája is, és azok a' Patikák-bann készült Spiritusok, meljeknek hathatósann in-

gerlő szagával, szokták a' tanúlt Orvosok, a' szédelgősöket, nehéz álomba merülteket, elájúltakat, és közönségesenn szóllvann az elalélt betegeket élesztgetni.

Az élesztő, és életerőt serkentő szerek közzé tartoznak: minden illatozó Fűszerszámok, minden jószagú Plánták, és ezek között különösen, a' Kétfőbbhímes Seregbeli fedetlen magvú gyűrűs virágú fűvek, melyeknek nem annyira virágjaikbann mint leveleikbenn vagyon a' kedves illat. Iljenek némelij Ernyős virágúknak magvai is.

A' Serkentő Szerek, bár hirtelen munkálkodnak is, látni való hogy egyszersmind erősítők. Ezeket a' tanúlt Orvosok, a' tartósonn munkálkodó erősítő szerekkel egyyüve veszik, és okos vigyázással vagy egyszersmind, vagy egymást felváltva, a' súlyos betegségek gyógyítására fordítják, midönn látják hogy az Életerő, a' maga ébresztőinek megbomlott egygarányúsága miatt, elalélt állapotbann van.

13. Enyhítő, lágyító, síkosító Szerek. (*Emollientia.*)

Ezek a' testnek kifeszült és felingerlett kemény részeit tágítják, puhítják, síkosítják, az ingerlő matéria tsípösségét enyhítik, a' megrekedés miatt megaludtt nedvességeket felhígítják, mert vizes, nyálkás, édes, olajos materiából állanak; minéműiek némelij plánták, gyökerek, magvak, 'sír, vaj, háj, faggyú, tojás, viasz 's a' t. és mind belső, mind külsőképenn, a' hol kívántatik, haszonra fordítódnak.

Jó ezekkel élni: Mikor az öszvesült rútság a' belekben megrekedtt; a' vesekő miatt való fájdalom-

dalmakbann; minden nyavajákbann, meljebenn tsak kitsíny ingerlés is kínos fájdalokat, belső gyúladásokat, rángatódzásokat okozhat; továbbá a' vérhasnak szűnése után.

Külsőképpenn minden daganatokra és fakedékokra, meljeket eloszlatni nem lehet, vagy nem is tanátsos, hanem tsak érlelni kell; a' torokgyúladás gargarizálására 's a' t.

Ezek, kenet, flastrom, vagy borogató kötözés formábann, a' fájdalmas daganatokbann, a' kifeszült bőrt elpuhítják, az az alatt megrekedt és sűrűdött nedvességeket felolvasztják; meljek ha a' magok tsatornáikba vissza nem szívódhatnak, genyettséggé válnak, és a' kitágult bőrt kiszakasztvann, kitakarodnak.

Meg kell pedig jegyezni, hogy belsőképpenn velek hosszasonn élni nem jó, mert a' gyomrot és beleket elgyengítik, és többnyire minden orvosló szereknek ellenére dolgozvann, az egész testnek ártalmára lehetnek.

14. Vérhígító vékonyító Szerek.

(*Diluentia*).

A' vérnek vizes része szüntelen választódik el attól, és a' lehellés, gőzölgés, izzadás, vízellés által szüntelen takarodik ki a' testből, vivénn egyszersmind magával, a' vérbenn felesleg lévő sós, tsípős matériákat, és romlani kezdett részeket. — E' miatt a' vér minden szempillantásbann sűrűdik, és ha ottann ottann meg nem frisselődnek, újra fel nem hígítódnék: a' forgásra is alkalmatlan lenne, és az egész test megromlana.

Mikor hát a' vérnek hígításra vagyon szüksége, hírt ad a' Természet a' szomjúság érzés által, és Italt kíván. Mennél nagyobb szükség vagyon

vagyon pedig reá, annál epesztőbb a' szomjú-
ság érzés, és ha mód nints benne, hogy az em-
ber azt megelégtse, az egész test eltiikkad, el-
alél, és sokféle veszedelmeknek van kitéve.

A' tápláltatás is, ital nélkül véghez nem me-
het. Akár híg akár kemény eledelt vegyen az em-
ber gyomrába, annak bevétele után italt kíván
a' természet, mert hogy az emésztés által elké-
szíthesse a' gyomor a' vér közzé menendő téj-
nemű nedvességet (Chylus), arra bővséges itali ned-
vesség kívántatik.

Közönséges szokássá lett pedig, hogy az em-
berek az ebéd és vatsora közbenn ottann ottann
isznak. A' mihez az ember hozzá szokott, az nem
is árt neki: de úgy tettzik, legjobban követik
a' természetet a' mezei munkások, a' kik az étel
közbenn nem isznak, hanem minekutánna jól lak-
tak, kinyújtózzák magokat, előveszik a' korsót,
és igen jóízűt 's sokat isznak: a' mikor osztann
egészenni megvagynak újúlva és elégedve. Helye-
senn! mert tapasztalni lehet, hogy az ebéd köz-
benn, minden pohár ital elveszen valamit az
ételkívánásból, a' sok ital pedig egészenni leront-
ja azt.

A' szomjúhságnak mególtására, a' vérnek fel-
hígítására, és egyszersmind a' testnek erősítésére
's az egészség fenntartására, legtökéletesebb Ital
az, meljet a' Természet Ura, minden élő álla-
toknak kimutatott: t. i.

A' tiszta Hideg Víz.

Minden eledelek és italok, ha illendőképenn
alkalmaztatódnak a' szenvedő testnek állapotjá-
hoz, hasznos orvosságok lehetnek: de ezek közt
a' legelső helyet érdemli a' tiszta hideg víz,

és sok tanult Orvosok, kivált a' múlt Század kezdetétől fogva, méltánn egy közönséges orvoságnak tartják ezt, mivel annak jóltévő munkája tsaknem minden betegségekben kimutatja magát.

A' tiszta hideg víznek két nevezetes tulajdonságai vagynak, meljéknél fogva mind külső mind belsőképpenn, az egészségnek vagy fenntartására, vagy helyreállítására megbetsülhetetlen hasznokat térszen. Eggyik az, hogy *a' vért és a' testnek egyéb nedvességeit felhígítja*, az ezekben lévő tisztátalanságokat magába veszi, és külömbkülömb útakon a' testből kitakarítja. Másik az, hogy *a' melegség matériáját hirtelen magába veszi*; melj által a' melegség miatt ellágyult és kipuhult belső részeket öszsze szorítja, és azoknak erőt ad.

Miljen gráditsbann szükség hogy hideg legyen az ivóvíz, azt legbizonyosabbann a' kóstolás határozza meg. A' száj, sem a' felettébb hideg, sem a' lágy hideg vizet nem szereti, és az iljennek itala a' gyomornak alkalmatlan, nem is hasznos: hanem a' meljnek mértéklete a' száznak kedves, azt a' gyomor is kívánva és gyönyörűséggel vészi magába.

Átaljábann szükség, hogy a' testnek belső melegsége és az ivóvíz hidegsége közt, ne legyen szerfelett nagy a' külömbség, mert abbann az esetbenn a' hideg víz ital veszedelmes, és gyakrann halálos.

Ha a' járás, munka, 's a' t. miatt felettébb felhevült ember, hideg vizet bővenn iszik: a' víz a' belső melegséget hirtelen magához kapja, ezzel a' szív verését és a' vastag erekbenn a' vér folyását hirtelen meglassítja; ebből következik a' tüdőnek sok ezer ágakra oszlott apró ereibenn a' vérnek megrekedése, abból a' gyógyíthatatlan

szárazbetegség. Vagy pedig a' vastag erekbenn meglassodott vér, a' főre 's az agyvelőre tolúl, és az életnek kevés órák alatt véget vét. Iljen következése van a' hideg vízbenn hirtelen való fürdésnek is, a' felhevült emberre nézve.

Minémű jóltévő ereje légyen pedig a' hideg víznek, mind belsőképpenn mind külsőképpenn az egészség fenntartására, és sok betegségek gyógyítására, arról a' tanúlt Orvosoknak tapasztalásai ezek:

A. Belsőképpenn.

1. A' Gyomorbann: A' gyomornak apró tsatornái szüntelen izzadnak egy nyálkás nedvességet, melj az emésztésre szükséges, de a' sűrűdésre és megiszaplásra hajlandó. Ezt a' hideg víz felolvasztja, a' gyomrot a' mellett hidegsége által erősíti; ennél fogva a' gyomorbann lévő szelet felbőffenés által kihajtja, a' gyomor nehézségét elveszi, és a' gyomor rágást megszünteti; a' gyomorról való köhögést meggyógyítja. A' gyomor gyengeségéből származó makats ökröndözést és hányást megszünteti.

Ha a' Vérpökés és Vérhányás a' gyomorról ered: azt legtöbbször egy ital hideg víz egyszerre megszünteti, és osztánn a' testnek nyugalombann való tartása, 's a' hideg víz ital folytatása, egészen meggyógyítja.

2. A' Belekben. A' megtsípösödött epe-sárt felolvasztja, hidegségével a' beleket erősítvénn, a' tisztulást segíti, és szabad széket okoz. Megesik ugyan, hogy a' vízital utánn is az ember szorúlást szenved, mert a' beleknek tsatornái is szüntelen szívják magokba a' vizet, és azt a' vér közzé botsátják, melj miatt a' belekben való

rútság keményedni kezd: de annak tsak ez az orvossága, hogy bővebbenn kell inni. A' ki sok vizet szokott inni, ritkán szenved a' szorulás miatt.

A' hideg víz ital a' *Kólikára való hajlandóságot* is elveszi, a' szeleket hajtja, és a' *Kólikát* is meggyógyítja, kivált ha a' hasat hideg vízbe mártott ruhával is borogatják. — A' *Szünádra* (*Hysterica passio*) és *Hipokondria* alkalmatlanságai ellen, a' hideg víznek bőv itala, legjobb óltalom orvosság; sőt példák vagynak reá, hogy az, ezen nyavájákat egészen is meggyógyította; hasonlóképpenn a' *Sárgaságot* is.

A' hideg víz bőv itala meggyógyítja a' *Vérhast*, még akkor is, mikor az uralkodó és ragadó nyavájává lett. — A' kibenn *Pántlikaféreg* van, és az mozgásával alkalmatlankodik, és szenvedést okoz; igyon hideg vizet: és a' *Pántlikaféreg* megtsendesedik.

3. A' *Vérbenn*. A' *Hideglelések forróságában*, az epesztő szomjúhságnak és forróságnak enyhítésére, legjobb a' mértékletesen hideg víz, vagy magában, vagy tzitromlével kevésse megsavanyítva. — Tanúlt Orvosok állítják, hogy gyakrann a' *Forró nyavájákat*, a' hideg víznek bőv itala, meggyógyította minden egyéb orvosság nélkül. Mikor Falu helyekenn a' szegény emberek iljen nyavájába esnek; az ő orvosságok is egyedül a' hideg víz ital.

4. A' hideg víz itálnak haszna, kihat még az *Érzőinek rendeletlenségeinek megelőzésére és tsendesítésére* is. Példák vagynak reá, hogy a' *nyavajatörésnek* némely nemeiből az emberek kigyógyultak, tsupánn tsak a' hideg víznek bőv itala által; kivált ha a' mellett hidegvízbe mártott ruhával borogatták a' fejeket.

Közönséges és helyes vélekedés és szokás a' Köznép közt, hogy *ha a' gyermek valamitől megijjed*, azonnal hideg vizet itatnak vele bőven: hogy azzal, a' rettenésből származható rángatód-
zásokat és nyavaja kiütést megelőzzék.

5. A' Gőzölgés és Vízellel útján. A' vérnek az ital által való felhígítása, és annak vizes részének megsaporítása, a' test alkotásának törvénye szerint, bővebb gőzölgést és vizellést okoz, és kivált a' bőv vizelés el nem marad, ha csak a' veséknek bajok nints. De megesik, hogy a' bőv vizelés mellett, a' test gőzölgése, nem olyan szabad mint kellene lenni.

A' ki akarja testét a' szabad gőzölgés állap-
otjábann állandóul megtartani: szoktassa magát ahoz, hogy reggel minekelötte felkelne, igyon meg részenként eggy vagy két meszely mérték-
letesenn hideg vizet, és akkor takaródzon be jól, de nem meleg leplekkel, hogy az izzadás ki ne verje, (hanemha talám éppenn az izzadás is volna a' tzelja), 's heverjen így még valami fél óráig. Kevés idő múlva, mihelyt a' gőzölgés di-
vatjábann megindúl: az egész testében kedves érzéseket és vidúlást fog tapasztalni. E' mellett gyakrann azt a' hasznát is vészi, hogy szabadúl a' szelektől, meljek részszerént a' beleknek teke-
rúleteibenn lappangottak, részszerént az italból fejtődtek ki; felkelvénn pedig az ágyából, sza-
bad székjei lésznek.

B. Külsőképenn

Külsőképenn fordítódik a' hideg víz gyógyí-
tásra *lotsolás*, *mosás*, *förösztés*, és belé már-
togatott ruhával való *borogatás* által.

Külső haszonra, a' víznek sokkal hidegebbnek kell lenni az ivó víznél, és gyakrann jegesnek is.

Meg kell pedig jegyezni, hogy a' hideg fürdőbe hirtelen való beülés, a' betegnek igen alkalmatlan, sőt ártalmas is lehet. Legyen hát a' fürdő igen gyengénn hideg mikor a' beteg beleül, ekkor apránként egy edénnyel lopogatni kell ki belőle a' gyenge hideg vizet, és helyébe igen hideget tölteni; így hozzá szokik.

A' mértékletes hideg vízbenn való fürdés, egészséges embernek igen jó, mert a' testet erősíti, megújítja, szennyeitől tisztítja, és a' gőzölést szabaddá teszi. De az idős embereknek jobb a' meleg vízbenn való fürdés. Kivált pedig a' betegségekben, a' hideg víznek, külsőképpenn is, megbetsúlhetetlen hasznai vagynak. Nevezetesen:

1. A' külső Tagok romlásában

A' *hidegvette tagokat*, igen hideg sőt jeges vízbenn szükséges áztatni hogy megépüljenek. Mikor az ember valamely tagját a' *hideg megvételtől félti*: szükség azt jeges vízzel sőt hóval szorgalmatosann mosogatni. Sőt a' *megfagyott emberben* az elállott Életerőnek felserkentésére, nints más mód, hanem az egész testnek jeges vízzel való mosogatása, és hóval való szorgalmatos dör'sölése.

A' *Szemnek épségben való tartására*, és annak *tüzessedésének eloszlatására*, legjobb a' hideg vízzel való gyakori lotsolgatás, és hideg vizes borogatás. A' *Törést és friss sebeket*, ha hideg vízzel jól kimosogatják, a' seb meg nem evesedik. A' *Főnn ejtett sebeknek* nints jobb orvossága, mintha azt igen hideg vízbe mártott ruhával szorgalmatosann borogatják.

Az *orr vérfolyás* elállítására, a' hideg víznek orrba való szívása, és a' homlokra 's vakszemekre hónak vagy hideg vizes borogatásnak raká-

sa igen alkalmas. Ha ezekre nem akarna szűnni a' vérfolyás: a' leghidegebb vízbe mártott ruhát kell borítani a' betegnek ágyékára és szemérem testére, hogy ezeket a' részeket jól befedje; azonnal a' vérfolyás eláll.

Ha az Aszszony Személynek *Havitisztúlása* felettébb bővenn megyen: borítson iljen ruhát az Ágyékára 's méhére, és szenvedésétől megszabadúl. — Megtörténik hogy az *Anyaméh nyavajái miatt*, az Aszszony Személy *halálos ájulásba esik*, és hólnak lehetne gondolni. Ezt is az ágyékára rakott hideg borogatások felélesztik.

A' Tsuklókbann történt *Fitzamodásokat*, szükség hideg vízzel mindjárt a' történet után jól megmosogatni, és úgy húzogatni helyre a' helyekről kimozdúlt tsontokat és mozgató inakat. A' *Sugorodásbann*, *Far'sábábann*, sőt néha a' *Köszvénybenn* is, a' hideg víz fürdő nagy hasznót téssen.

A' ki az *ágyékának*, 's *szemérem testének kiállhatatlan viszketegsége* miatt szenved: rakja ágyékára 's szemérem testére a' leghidegebb vizez borítékokat, 's szenvedéseitől megszabadúl.

A' ki *Szakadást*, *Tökösséget*, *Bél* vagy *Méh lejárást* szenved: szorítsa fel ezeket a' részeket, mennél hidegebb vizes borítással lehet; és azt gyakorolja egy darabb ideig; hasznát fogja érzeni.

Az *Orbántzos lábna*k gyógyítására, igen alkalmas a' hideg vízzel való áztatás és mosogatás.

2. A' Belső nyavaják bann.

A' *nagy forróság bann lévő hideglelésnek* kezét, könyékig minden két vagy három órábann egynéhány minútumig hideg vízbenn kell áztatni és mosogatni, és e' mellet homlokát, ábrázatját,

nyakát hideg vizes ruhával törölgetni. De ha a' beteg izzad, vagy ha a' bőrén kiütések vannak; ezeket nem kell tselekedni.

A' kit *Guttaütés* ért: sietve hideg vízbe mártott ruhát kell a' fejére borítani, és azt gyakran változtatni.

Az *elméjében megháborodott vagy örült* embernek, gyakran legjobb orvosság, ha a' leghidegebb vízben fürösztgetik, és fejét hasonló hideg vizes ruhával borogatják.

Az *Agyvelő gyúladásbann*, és az abból származott bódulásbann és dühösségbenn, a' fél vagy egész hideg fürdő, hideg Kristélyezésekkel együtt, igen használatos orvosság.

Még a' *rothasztó vagy hagymázos nyavajakbann* is (*Typhus*), a' betegnek mejjére és hátára rakott hideg vizes borogatások, nagy hasznúaknak tapasztaltattak. Sőt példák vagynak reá, hogy az ilyen nyavajakbann elalélt betegnek lábát, ágyékát, hímzatskóját egynéhányszor így borogatták, azután tsendesenn hagyván nyugodni az ágybann, erősítő belső szerekkel értették, és ez által a' Sír széliről visszarágadták.

A' Meleg Víz.

Ez a' vér hígítását 's vékonyítását gyorsabban viszi véghez mint a' hideg víz: de a' melegségénél fogva egészen ellenkező tulajdonsága van mint a' hideg víznek, mert a' kemény részeket ellágyítja, elpuhítja, és azért mind azokbann az esetekbenn hasznos, meljebenn a' feszes szálahúsokat és testet mozgó inakat, megereszteni tágitani szükség.

A' meleg víznek magábann való itala, émejgést és hányást okoz, és tsak akkor szokás inni, mikor

mikor a' hányást indítani vagy segíteni szükség, Herbatét pedig öntenek forró vízzel számtalan plántákból, és közönséges tulajdonsága minden Herbatének, hogy a' vért hígítja vékonyítja.

A' meleg víz párájával való párgolás, hasznos a' megdugult nátha és torok rekedés ellen, a' torok gyúladás, fog fájás, a' fülmozsok megkeményedéséből származott fülfájás ellen. Az aranyér folyását segíti, és a' hasogató futkosó fájdalmakból (*Rheumatismus*) származó daganatokat meggyógyítja.

A' meleg víz fördő hasznos a' testet mozgató inaknak húzóadásai, sugorodásai, marjúlásai ellen. A' kinek szája öszvekúltsolódott: meleg fördőbe ültetik egész az álláig, és az állkapzójának öszvesugorodott inai megereszkednek. A' hő miatt szenvedőknek a' gyakori meleg fördő könnyebbülést okoz, a' visszaverődött ruhet pedig a' bőrre ismét kitsalja 's a' t. Mind ezekben pedig igen sokszor jobb, ha az ember nem meleg vízbe, hanem annak párájába ül; és a' fördő edényt jól betakarvann, az egész testet párgolja.

A' tiszta vízből készült meleg fördőnél, sokkal hathatósabbak a' Természetben sok helyeken találtatható meleg fördő Bányák, melyeket mesterséggel követni nem lehet. Ezek igen sokféle erőtelenségekben nagy hasznot tesznek, mert a' benne bőven lévő levegőnemű szeszeknél fogva a' bőrt nyájasonn illetik, és az érző inakat is kellemetesenn serkentik; és némelyek, a' melyekben vas is van, a' testet erősítik.

Átaljában pedig a' meleg fördők csak ott tesznek hasznot, a' hol a' feszes inakat tágítani kell: p. o. a' Sugorodásokban, Köszvényben, Szélütésekben, Bőrfelomladozásiban és azoknak visszaverődésében, régi Fekélyekben, Havi-

tisztulás rekedésében, Aranyér alkalmatlanságai-
bann, és mikor a' beteg a' nagy ingerelhetőség
miatt felettébb érzékeny. Az ellágyúlt elgyengült
emberben pedig, inkább kárt mint hasznot tesz-
nek.

Keserű és Savanyú vizek.

Vagynak a' Természetben sok helyeken
oljan források, meljebenn a' tiszta víz szoros-
sann egybe van köttelve bizonyos értznemű ré-
szekkel, és a' Savany és Szénszerzőnek bőv mér-
tékevel. Ezek közt legnevezetesebbek a' *Keserű*
víz, és *Savanyú víz*, meljeket a' Kereskedők min-
denféle meszsze földekre is elvisznek.

A' Keserű víz tiszta mint a' Kristály. A'
vérnek hígításán kívül a' hasat kellemetesenn
tisztítja, az emésztést segíti, és a' belső részek-
ben lévő tsípősséget megigazítja. — Téjjel fel-
elegyítve is igen jó, és kedvesebb ízű. — Inni
kell poharanként minden órában, míg a' hasat
megindítja.

A' ki vele orvosság gyanánt él, elég ha
6—8 napig iszsza, mert a' hosszas vele élés a'
beleket a' szükséges nyálkás nedvességektől meg-
fosztja. — A' puha testű és bőv nedvességű sze-
mélyeknek igen hasznos: de a' gyenge alkotású
és érzékeny 's száraz embereknek, a' betegségből
lábbadozóknak, aranyeres és szünádrás személyek-
nek, vagy épenn nem, vagy tsak kevés belőle
tanátsos.

A' Savanyú víz. Ennek forrása sok he-
lyeken taláztatik 's egyik jobb mint a' másik.
Ezt a' jó íz kedvéért ebéd és vatsora közbenn szo-
kás

kás kivált nyáronn borral inni; tavasszal pedig téjjel elegyítve, mint Májusi (egészséges embernek sükségtelen!) orvosló italt. — A' vérhígításonn kívül fő haszna az, hogy a' belekbenn lévő savanyúságot és nyálkásságot felolvasztja, kitakarítja, és vizelletet hajt.

Orvosi haszonra dítsérik a' száraztó nyavaják, Vérpökés, Májduqulás, Köszvény, és más kóborló hasogató fájdalmak, sugorodás, zsibbadás, valamely tagnak szélütése, makats Hurút's a' t. ellen.

Sokann, ha valami egészségbeli gyengeséget érzik: a' tavaszi és nyári kies napokban, elútnaznak a' Savanyúvíz forrásához, és ott egynehány napokig 's hetekig múlatvánn, és az alatt a' Savanyúvízzel bővenn 's talán mértékletlenül is élvénn, megújúlva térnek vissza.

Az iljen esetben a' Savanyú víz használt-é, vagy inkább a' levegőég változtatása, útnazás, gondoktól való megszűnés, sokféle emberekkél való nyájas és vídám társalkodás? nehéz meghatározni. Megtörténik pedig, hogy az ember a' Savanyú víz curától haza érkezvénn, súlyos betegségbe esik.

A' vért hígító és egyszersmind a' legjobb tápláló ital a' sok száz plántákból az állatok belső részei által elkészítettett nedvesség, t. i.

A' Táj.

Ez rész szerént már állati, főképpenn pedig még plántai nedvesség, mert a' mi már tökéletes állati rész, mihelyt az Élőeszközös egybekötetéstől elválík, és a' Természeti Erők hatalma alá megyen, egyszerre rothad: a' táj pedig a' plántai nedvességek természetét megtartja, és mi-
nek-

nekelőtte rothadni kezdene, elébb a' bornemű és savanyító forrásonn megyen által.

Valamint a' vér három kiváltképpenn való részekből, t. i. kövérségből, nyálkával elegyes por forma veres matériából, és síkos savóból áll: úgy a' tej is egy darab ideig állvann, hasonló háromféle részeit mutatja ki; t. i. a' téjfelt, meljéből leszsz a' vaj, a' túrót, meljéből leszsz a' sajt, és a' savót, melj a' téjnek vizes része. — Van pedig még ezekenn kívül a' téjbenn tzúkor matéria is, melj annak édes ízt ad.

Ebből kitettzik, hogy a' tej a' vérrel legkönnyebbenn öszveelegyedik, és a' legjobb tápláló eledelek közzül való. — Ha a' borral rendesen élő egészséges ember, téjjel jól lakvann, azután bort kíván: ihatik bátrann, mert a' bor a' téjnek széljelbontását és emésztését segéli, és annak a' gyomorban 's belekben leheto' megposhadását 's tsípösödését akadályoztatja.

A' Tej, mint orvosi szer, *belsőképpenn*, a' Száraz betegségeknek 's tüdő rothadásnak, ha még azok felettébb el nem hatalmazzak, és meg nem öröködtek, legjobb orvossága; de úgy hogy folytábann és állandóképpenn azzal éljen a' beteg, és semmivel egyébbel ne; és az alatt ne Városban, hanem valami mezei vagy erdei Major-ságban lakjon, a' hol a' levegőég tiszta és egészséges. Ha pedig a' betegség már annyira ment, hogy az éjtzakai bádjasztó izzadások is epezstik a' beteget: már akkor a' téjorvoslás késő és ártalmas.

Inni kell pedig a' tejet, mihelyt kifejődik, míg a' maga melegétől való párája el nem múlik; mert a' plánták balsamja nem marad meg a' téjbenn, hanem ezzel a' meleg párával mind elrepül.

A' kinek gyomra tsípös savanyúsággal tele van, annak a' tej ital bádjasztó hasmenéseket; a' ki pedig szorulásra hajlandó, annak makats szorulást okoz; ezeket hát szükség elhárítani, minek-előtte a' beteg a' tejorvosláshoz fogna.

A' hideglelősöknek és gyenge gyomrúaknak ártalmas a' tej, mert emésztetlen marad, és a' belső részekben sokféle veszedelmeket okoz.

Jó a' tejet savanyú vízzel felelegyítve inni, mert így a' hasat nyitva tartja, és a' nedvességek poshadását távoztatja. Ezen curára pedig a' Tehén téjnél, a' Ketske és Szamár tej alkalmazhatóbb; mert könnyebbenn emészthető, mivel kevesebb túró van benne.

A' téjjel bőven való élés hasznosnak tapasztaltatott a' Kőszvény ellen is; ha előbb a' gyomrot és beleket jól kitisztítják, és osztánn kevesenn kezdvénn, naponként bővebb bővebb tej italra fogják a' beteget; ezen tej orvoslást egynéhány hónapokig folytatják, és ezek után csak lassanként szoktatják a' kőszvényvel vesződni szokott embert másféle eledelekhez.

Továbbá, a' Tej ital hasznos orvosság a' Körös-bogárból készült szer ellen, mikor az felettébb és kínosonn hajtja a' vizelletet; nem külömbenn az értzi méreg ellen, ha valaki azt talált bévenni; de ilyenkor nagy bővséggel kell inni.

Külsőképpenn lágyító szerekkel elegyítve az érlelő kötözésekre, szappannal felelegyítve a' futkosó hasogató fájdalmaknak (*Rheumatismus*) kenegetésére, Kámforral felelegyítve, a' korpás és koszos főnek mosására, magábann pedig a' már kifakadt, és matériázó toroknak gargarizálására hasznos orvosság.

Szokták a' tejet lábasbann lassú tűznél forralni, és szüntelen kavarni, míg az porrá válik, és

ezt a' port ugyan annyi vízzel mint vólt a' téj, feleresztvénn, a' beteggel itatni: de ennél sokkal jobb maga a' téj.

Ha a' téj mértékletes meleg helyenn tsendesen áll: bizonyos idő múlva, elvállik tőle magában a' poshadás által

A' Savó.

Ez igen egészséges vérhígító, kevésbé tápláló, és majd minden betegségekben, kivált a' száraz nyavajákban hasznos ital, és gyakran az uralkodó *Skárlát*, *veres himlő*, és *nátha* Hidgeleléseket, a' savó ital, minden egyéb orvoság nélkül meggyógyítja.

Az iljen magában készült savó nem igen kedves ízű; azért vele nem is igen élnek, hanem mesterséggel készítenek friss téjből italra való savót. Tudniillik, a' forralt tejet valami savanyúsággal mególtják, melj által a' vizes rész a' kövérségtől és túróttól elvállik, 's leszsz belőle halovány színű savó.

Ezt kétféleképpenn lehet készíteni, a' mint az ember szája íze kívánja, t. i. vagy édesenn, vagy úgy, hogy egy kevés savanyúsága legyen. Az édes savót rendszerént készítik borjú gyomorból készült óltóval, de lehet tojás fejeivel, vagy egy kevés borkővel is édes savót készíteni, és ez jó tápláló és vérhígító. Ha pedig a' forró tejet vagy Tzitrom lével, vagy Timsóval, vagy bővebbetske borkővel húzatják össze: leszsz belőle savanyú savó, és ez is jó vérhígító, és a' senyvedésnek ellent áll. — A' timsóval készült savót, igen alkalmasnak tartják a' felettebb való Havitisztulás mérséklésére.

Akármelj egészséges légyen is pedig a' Savónak mértékletes itala: nem jó vele visszaélni, mert a' ki vele sok ideig él, elgyengül a' gyomorra, és belső részeibenn a' tsípős savanyúság elhatalmazik.

A' Savónak neme az Író's Savó, melj a' vajköpüléskor a' téjfelnek kövér részétől elválik. Ez igen jó hívesítő, tápláló, szomjúhság enyhítő ital, és a' *forró's rothasztó nyavajákban, száraz betegségekben, Sárgaságban* hasznos, a' hasat is lágyann tartja, sőt megindítja. Némeljek magánál a' téjnél is többre betsülük.

A' Tájéfel, eledelek készítésére, egészséges embernek, jó és kedves, de belső orvosságnak nem alkalmas, sőt átaljában szóllvann, beteg embernek ártalmas. Hanem külsőképpenn igen jó kenegetni véle mindenféle égéseket, és azok közt a' száját és torkot, ha azt a' forró étel megégette.

A' Túróval és Sajtal élnek mint tápláló edellel; de bővenn élni vélek nem jó, mert a' belső részekbenn a' tsípős savanyúságot megbővítik, és a' vért is megtsípösítik. Külsőképpenn dítsérik a' tüzes daganatok oszlatására.

Ezekenn a' természeti italokonn kívül vagnak még

Mesterséggel készült Italok,

meljekkel az emberek élnek. Ezek nevezetesenn:

1. A' Thea, melj a' Napkeleti Indiákon termő tserje. Ennek leveleit még ott helybenn bizonyos móddal elkészítik, és a' Kereskedők elterjesz-

terjesztik mindenfelé. Ezen levelekből egy keveset forró vízzel megöntenek, és azt iszszák. — Más sok plántáknak leveleivel is élnek ezenn a' módomb, és a' nevezetet kiterjesztvénn, azokat is *Theáknak, Herbateáknak* hívják.

Minden Thea, a' víznél fogva, a' meljel öntetett, vérhígító, vékonyító, és vizelletindító: de e' mellett, a' plánta is a' maga erejét általadja a' víznek; és ennél fogva a' külömb külömb Theáknak, külömböző munkái vagynak a' testbenn.

Az igazi (vagy a' mint legtöbbször nevezik Hollandiai) Theának bódító és annál fogva fájdalom enyhítő ereje van, mert a' szálas húsok ingerelhetőségét nagyon megtompítja. Ha erőssé öntik, a' gyenge alkotású személyeknek igen sok alkalmatlanságot, mejj és torok szorúlást, álmatlanságot 's a' t. okoz, a' mejjfájásra és vérpökésre hajlandóknak pedig éppenn veszedelmes.

Nagy orvosi haszna van pedig a' forró nyavajákban, és valamely belső résznek gyúladásában, mert a' testet elpuhítja, és az ingerelhetőséget megkissebbíti. Továbbá, a' gyomor megterhelésében, a' hibás emésztésből származott főfájásban, hányás, gyomorrágás, és Kólíka ellen hasznos orvosság. — Végre, a' testnek vagy az elmének megerőltetése után igen jó frissítő ital; és különösen a' gyengülni kezdő emlékező tehetséget, éleszti és felserkenti.

Az igaz Thea helyett szoktak élni, az *orvosi Szigorállnak, borsos Méntának, tzitromszagú Melisszának, Földieperj Szamótzának, Tsipke Ró'sának, veszsős Fagyalnak, orvosi Kőmagnak, és Százszorszép Rukertznek* leveleivel: de ezek ingyenn sem olyan tulajdonságuk, mint az igazi Thea.

2. A' Káv é a' múlt Század kezdetétől fogva, esmeretes és közönséges itallá lett Európábann, minekutánna azt az Indiákról 1660. esztendő táján ide hozták. A' mi Hazánkban is egynéhány esztendőktől fogva, nagyon elszaporodtak ezen italnak kedvellői.

A' Káv é egy kevésbé öszvehúzó, és hathatos fájdalom enyhítő erővel bír, a' gyomrot vidítja, az emésztést és tisztulást segíti, és az Érzőinaknak sokféle bajaiban hasznos. Javallják, mint hasznos orvosságot a' mejj szorulásban és füladozásban. A' napos hidegleléseket meggyógyítja a' Káv é, ha azt ugyan annyi tzitromlével felelegyítve, itatják a' beteggel a' szabad napokon.

Ha a' Kávét erősen megpergelik, minden jó ízét és erejét elveszti, sok kozmás olaj fejtővénn ki belőle.

Tudva van a' fekete vagy téj nélkül ivott Kávénak álműző ereje. Ez még az Opium álmhozó erejét is elveszi.

A' Kávéitalnak különböző emberekbenn különböző munkája van. A' ki hát erre rá akar kapni: vigyázzon reá, mitsoda következéseket tapasztal utánna, és az megtanítja, ha hasznos-é neki azzal élni, vagy nem?

3. A' Tsokoládé nem közönséges ital. Ez igen erősen táplál, de nehéz emésztetű. A' lábadozó betegeknek igen jó, ha már a' gyomrok meg van erősítve.

4. A' Ser. A' mejj tartományokban a' bor vagy éppenn nem, vagy csak szűkönn terem, ez az embereknél a' víz után közönséges italok. Főzik azt, a' mint tudva van, a' gabonának nemeiből, legbövebbenn az Árpából, de nem csak, hanem Búzából, Zabból 's egyebekből is.

A' Ser, a' készítésnek sokféle különböző módjára nézve igen sokféle, és különböző ízű, erejű, tulajdonságú. Átaljábann minden ser *vérhígító*, *szomjúság óltó*: de ezekenn kívül a' készítés módjánál fogva, egyik jó tápláló, más *gyomor-erősítő*, más *hevítő és részegítő*, más *vizellethajtó*, más *senyvedésnek ellent álló* erővel bír. A' keserű ser, a' gyomrot és beleket igen jól erősíti, a' tápláló az embert meghízlalja, a' vizelletűző a' vízi betegségekben lévőeknek orvosság.

A' Ser, azokbann, a' kik vele nagy bővességgel élnek, megszaportítja a' nyálkás nedvességeket, és az azokból származó nyavajákra okot ad.

5. A' Bor, ha jó, nemes, jól kiforrott és tiszta, és ha az ember vele mértékletesen és módjával él: a' legjobb vérhígító, de egyszersmind ébresztő, szívet serkentő, vidámító, és test tápláló, gőzölgést vizelletet indító, és az egész testet sőt elmét megújító ital az egészségesekeknek; az elgyengülteknek pedig, a' betegségből lábadozóknak, és a' száraz nyavajákban lévő Személyeknek, ha rendivel és módjával veszik, igen jótévő orvosság; úgyhogy, kivévénn a' forró nyavajákat, alig van olj betegség, meljben a' bor nagy hasznot nem tehetne.

Itt a' borról mint italról ezeket szükség megjegyezni, azokra nézve, a' kik azzal rendesen, vagy talám rendetlenül is élnek.

Az étel közbenn minden pohár bor — kivált ha az ember hamar kezdi — sokat elveszen az étel kívánásból, sokkal többet mint a' víz ital, és a' ki gyakrann iszik, minekelőtte jól laknék, bizonyosan nem is fog jól lakni. Érzi osztán hogy valami hijjánossága van, de maga se tudja mi baja; és ezt azzal próbálja kipótolni, hogy
bort

bort iszik ismét, többet mint a' mennyi italt a' Természet kívánna.

Megesik osztán, hogy a' kelletinél több bornak ingerlése, nagyobb mint a' mennyi a' bevett kevés eledelnek emésztésére kívántatnék. Ekkor hát az ingerlés több ingerlést szül, és a' bor ingerlése miatt már szenvedő ember, időközben is bort kíván, mikor már a' gyomrot az emésztésre serkenteni nem volna szükség, és az által mértékletlenné, részegessé leszs; mert a' bornak serkentő ereje nem találván dolgot a' gyomorban, általmegyen az Érző inakra és agyvelőre, és azokat erőszakoson ingerelvén, bódulást, tsábulást, az erőnek leverettetését, részegséget, esztelenséget okoz. Innen van hogy a' részeges ember keveset eszik; a' mit eszik is nem jó ízűn, és tsak a' bor tartja benne (a' meddig tartja) az eltsábúlt és butúlt lelket.

Bár a' bor, a' gyomrot és az által a' több belső részeket ébreszti, vidítja is: tsakugyan az eledlek megemésztődését, a' víz sokkal inkább segílli mint a' bor. Ha hát az étel közben tsakugyan inni kell, minthogy az ember hozzá szokott, legjobb hogy igyon egy egy kevés vizet; mikor pedig jól lakott, igyon egy jó pohár vizet, azután kevéssel iszogassa meg a' maga szokott portzió borát tisztán, vízzel való elegyítés nélkül. — Akármelj kemény légyen a' bor; jobb azt tisztán inni, és hogy a' vért felettébb fel ne tüzelve, vagy előtte vagy utána kevéssel, vizet inni; mint a' vízből és borból, egy bizonytalan munkájú, 's könnyenn rágást okozó keveréket tsinálni, a' melj a' bornak az érző inakra kiható serkentő erejét is tompítja.

Az elgyéngült Személyeknek, és száraz betegségre hajlandóknak, naponként egy pohár jó

bor (kivált az igazi Aszszúszöllő bor) igen hasznos ital: de úgy hogy azt nè ebéd vagy vatsora közben, hanem idő közben, ebéd után 3—4 órával, mikor már az emésztés végbe ment, igyák meg mint orvosságot.

A' gyermeki időbenn 20—25 esztendő korig a' borital méreg; azontúl 60 esztendőig a' vele való mértékletes élés, mind a' testet mind a' lelket vidítja, erősíti; 60 esztendőnn túl, az avuló testnek és tompuló érzékenységeknek, nagyobb szükségek lévén a' serkentésre, a' természet a' borból bővebbetske portziót kíván. A' Bor az öreg emberek teje.

A' Bornak orvosi hasznait lásd a' Szöllő alatt.

6. Az Égettbor 's Pálinka. Ezt főzik mi nálunk, vagy Borseprűből 's ennek tulajdonképpenn *Égettbor* a' neve, vagy Törkölyből, vagy Ro'sból, vagy kerti Gyümölsőkől, melyeket *Pálinkának* hívnak. Ezek közt legnevezetesebb a' melj Szilvából fő, 's meljnek *Szilvorium* a' neve. Angliábann főzik Tzukornádból is, melyet *Rumnak*, és Riskásából, melyet *Arraknak* neveznek. Ez a' mi Szilvoriumunknál egyik sem elébb való.

A' Szilvorium, ha nagyon mértékletesenn él vele az ember, 's kivált ebéd előtt veszen be egy keveset: a' gyomorbann kedves hevülést okoz, azt erősíti, étel kívánást gerjeszt, az emésztést segíti, a' bevett étel poshadását és felbőfögését akadályoztatja. A' ki bővenn iszsza, annak gyomrát és egész testét elgyengíti elszárasztja, és minden étel kívánását elveszi. A' Pálinkábann mértékletlenkedők szüntelen azt érzik, mintha a' talpok égne.

Azt lehet tapasztalni, hogy a' ki nagy hidegben Pálinkát iszik, felmelegszik tőle, kevés idő múlva pedig még inkább megfázik. Viszont hogy a' nyári forróságban, egy kevés Pálinka ital hívesít.

Az Égettbor 's Pálinka, belső orvoslásra nem fordítódik; hanem a' Patikákban készítenek vele külömbkülömb Szereket.

Ha forró vízbe vagy Herbatébe egy kevés Szilvoriumot töltenek, és tzuikorral, a' mint szokás, megédesítik: ez egy igen kedves és jóltévő ital; a' megrekedt gőzölgést elindítja, és a' vizelletet is hajtja. Ez a' meleg ital még sokkal kedvesebb és hasznosabb, ha valami savanyúságot is, nevezetesen tzitrom levét elegyítenek közzé. Az így elkészített ital neveztetik Puntsnak. Ezt mindenfelé, a' hol esmerik, igen kedvelik, és különösen az utazóknak hasznosnak tartják.

15. Felolvasztó, és Oszlató Szerek.

(*Resolventia, Attenuentia.*)

A' Vér, a' megalvásra igen hajlandó, a' benne lévő nyálkásságnál fogva. Megesik hát gyakrann, kivált a' hosszszas betegségekben, hogy ha a' szívnek ereje gyenge a' vér forgatására, a' legvékonyabb tsatornákbann, itt is amott is a' vér megsűrűdik és megalszik. Azokat a' Szereket, meljek a' vért annak vizes részének szaporítása nélkül felolvasztják, és ismét könnyenn fojthatóvá tesszik, nevezik *Felolvasztó és Oszlató Szereknek*. Iljenek minden erőssítő szerek, és más egyebek is.

Ide tartozik, a' sok ezer virágok nedvességeiből, a' méhek által készítettett Méz: de Orvosi haszonra tsak a' legtisztábbat lehet fordítani, melj a' raj 'sejtből magában kitsepegett. Ez belsőképpenn véve, felolvasztó, has lágyító, giliszta üző

mind magábann, mind egyéb szerekkel elegyítve; sőt vagynak Orvosok, a' kik állítják, hogy naponként sok ideig véve, a' vese és hójagkövet elolvasztja. Külsőképpenn pedig seb tisztító, daganat puhító, és érlelő erővel bír.

Ezenkívül hasznos a' felolvasztó Kristélyekbe, mindenféle gargarizáló vizekbe, és a' fakedékoknak, kivált a' sebes száznak kenetetésére. E' végre készítenek belőle ró'sa mézet, melj abból áll, hogy ró'sa theát töltenek reá felénnyit mint a' méz, és megfőzik, hogy méz sűrűsége legyen, lehányvann ró'lla a' főzősközben a' tajtékot.

A' kinek gyomra a' nyers mézet nem szenvedheti: főzze meg tsendes tűznél, a' tajtékját lehányvann.

16. Senyvedés rothadás ellen való Szerek. (*Antiseptica.*)

Az Élőeszközös Testekhez, minekutánna bennek az Életerő megszűnt, ha melegség, nedveség, és levegőég járúl: azok azonnal senyvedni, revesedni, romlani kezdenek, míg nem egészen elrothadnak. Meglévén az ember testében szüntelen ezek a' rothadásnak feltételei, a' Természeti erők szerint, annak szüntelen rothadni kellene; de az Életerő azt szüntelen akadályoztatja, Lásd VI. Czikkely. úgyhogy az élő testben valóságos rothadás nem lehet, mert a' senyvedni kezdő részeket, az életerő a' testből kiűzi; ha valamely tagba tsakugyan belé esik a' valóságos rothadás, attól magát egészen elvönja; ha pedig az egész testenn elhatalmazik: az egész testet oda hagyja, és az ember meghal.

A' mi hát az élő testet a' senyvedéstől és rothadástól óltalmazza, az maga egyedül az Életerő.

erő. De a' külömbkülömbféle betegségekben, mikor vagy a' vér 's a' nedvességek, és vagy a' belső részek, vagy a' külső tagok rendetlenségbe jönnek; mint a' hideglelésekben, kivált a' forró nyavajákban, belső részek gyúladásaiban, hagyományban, tüzes daganatokban, fene nemű terjedő sebekben, annyira megnevekedik a' senyvedésre való hajlandóság, hogy az Életerő vele nehezenn bír, hanem segítő szerekre van szüksége, meljek vagy a' forróságnak és gyúladásnak enyhítése által, tartóztassák a' test részeit az egybeköttetésben, és a' senyvedést terjedni, 's rothadássá válni ne engedjék; (ilyenek a' *tzúkor*, minden *kedves savanyúságok*, és más *plántai szerek*) vagy az Életerő elől háriítsák el az akadályokat, meljek az ő munkáját hátrálják, (*szorításokat*, *rekedéseket*, *dugulásokat* 's a' t.) hogy az osztánn erőt vévén, a' testet rendbe hozza.

Ebből látni való, hogy mind azokat az Orvosi szereket, meljek az Életerőt a' maga munkájában segítik, egyszersmind senyvedés ellen valóknak is lehet mondani.

17. Görtsoszlató, Innyújtó Szerek.

(*Antispasmodica.*)

Görtsoszlató, és Innyújtó Szerek azok vólnának, meljek az érző és a' testet mozgó inaknak rendetlenségéből származó nyavajákat, minéműek a' *görts*, *sugorodás*, *tsuklás*, *rángatódzás*, *szédülés*, *ájulás*, *szélütés*, *guttaütés*, *nyavajatórés*, *örülés*, *megveszés*, *álombeli járkálás* 's a' t. meggyógyítanak: de ezeknek a' nyavajáknak nagyobb részében, mitsoda neműek légyenek az inaknak rendetlenségei? mi okozza azokat? és mitsoda állapotban légyen akkor az Életerő? eze-

ket egy általláthatatlan kárpit fedezi el az emberi esméret elől.

Annyi bizonyos, hogy sokszor ezek a' nyavaják, származnak a' testbenn és vérbenn lévő ingerlő materiáktól, és mikor azokat az Orvos kitanúlhatja, elhárítván az okot, meggyógyíthatja szerentsésenn a' nyavaját: de sokszor magától a' lélektől, és annak fő érző eszközétől az agyvelőtől származnak ezek, p. o. a' méjj gondolkozásból a' szédülés, a' megrettenésből a' reszketés, ájulás, nyavajatörés, a' haragból guttaütés, más titkos állapotjából a' léleknek a' megörülés, elrejtés, álombeli járkálás 's a' t. meljek közzül némeljekbenn, az ember az érzést, és a' maga lételenek tudását is elveszti. —

Ezek az Érzőinak, a' léleknek akaratjától függenek, és szoross egybeköttetésbenn lévén a' testet mozgató szálás húsokkal, úgy mozgatják a' tagokat, és akkor, a' mint és a' mikor a' Lélek akarja: miképpenn jöhetnek hát azok a' Lélek akaratja ellen is hirtelen oljan rendeletlenségbe; azt megfogni és kimagyarázni nem lehet.

Mutatott mindazáltal a' sok tapogatás és próbatétel, a' szenvedő emberiség vígasztalására némelj Szereket, meljek az emberi természetnek ezen titkos rejtekébe is béhatnak, és ezen kétséges kimenetelű nyavajákban is, néha minden reménységenn kívül segítenek; és ezeket nevezik Görtsozlató, Innyújtó Szereknek.

Jegyzés. A' Tsuklásnak, még annak is, melj az embert Hét számra el szokta kínozni, egy különös orvoslása az, hogy az ember lélekzetét megtartóztatván a' míg lehet, igyon az alatt húzomosann és apró kortyokkal vizet, és azonközbenn mozgassa és jártassa erősen az egyik karját fel 's alá. Ez a' tselekedet kétségkívül a' beleket béborító hártját, gyomrot, és nyeldeklő géjét, a' tsuklást okozó görtstől, rángatódzástól szabadítja meg.

18. Fájdalomenyhítő, bódító, altató Szerek. (*Anodyna, Narcotica, Sedantia*).

Minden testi fájdalom, az Érzőinaknak megbántódásából származik, melynek mivel sok okai lehetnek, minden orvosság, mely a' bántó okot elhárítja, fájdalomenyhítő. De nem mindenkor lehet (legalább hirtelen) a' fájdalom okát elhárítani; azombann a' fájdalom néha olyan kínossá leszs, hogy ha szüntetni nem lehetne, a' még könnyen meggyógyítható beteget kevés idő alatt megölné; mert a' betegség matériája az Érzőinakat szerfelett ingerelvén, mind az érzést, mind a' szálashúsok ingerelhetőségét, mint a' mérég, elszaggatná.

Ezen esetbenn olyan szerekre van szükség, melyek a' beteg érzését megtompítsák, a' felettébb felingerlődött és erőszakkal munkálkodó Életerőt letsilapítsák, az érzékenységeket elnyugtassák, és a' beteget elaltassák. Ezekre vagyon szükség akkor is, mikor a' betegnek tisztulásai felettébbvalók, és az orvoslásnak nem engednek; mert az altató szerek, rendszerént a' tisztulásokat is megfogják, kivévén a' gőzölgést 's izzadást.

Iljen fájdalomenyhítő és altató Szerek, a' Plánták közt számosann vagynak. Ezek között némelyekkel a' tudatlanok már sokakat örökre elaltattak. Ebből az a' tudomány, hogy nem kell az oljanokhoz nyúlni, hanemha tanúlt Orvos rendel,

19. Bőrt veresítő, és Hólyaghúzó Szerek.

Ezek a' Szerek, kívülről a' bőrre borítottván, a' benne lévő tsipős matéria, általhat a' bőrönn, az Érzőinak végeit tsipkedvénn, ingerli,

melj ingerlés elhat és elterjed, az Érzőinak és Szálashúsok egész alkotmányára, melj által munkásságra serkentetvénn az Életerő, úzi ki az ártalmas matériát a' nedvességekből, annyira, hogy ez által gyakrann a' legveszedelmesebb nyavajak gyógyúlnak meg.

A' meljek ezek közt gyengébbek, tsak a' bőrt veresítik meg, nagyobb bővséggel tsalvánn a' felé a' vért; a' magok tsípősségéből, által is adnak valamit az erek végeinn a' vérnek, hogy az a' vér forgás által is munkálkodjon a' testbenn. Az ezekből készült borításokat nevezik Mustározásnak. (meljnek hasznait lásd a' *Reptze* alatt).

Az igen erősek, (a' minémű a' Kőrís bogárral készített Flastrom), erősen és fájdalmasann tsípi a' bőr alatt lévő Érzőinak végeit, a' véreerek végeiből pedig vérvizet húzvánn a' bőr alá, hólyagot okoznak: meljért Hólyaghúzóknak neveztetnek.

A' Hólyaghúzó Kőrís bogár flastrom, se nem plántai szer, se nem a' tápláltatásra való dolgok közzül való lévén, ide nem tartozik; de nem is jó ehez nyúlni egyébnek, hanem tsak a' tanúlt Orvosoknak; mert sokszor a' betegséget még rosszabbá teszi, némelj környülállásokbann pedig a' sebjébe, meljet tsinált, a' fene könnyenn beléesik. Jobb és bátorságosabb annál a' Mustározás, meljel sok kínos hasogató fájdalmakbann, és veszedelmes nyavaják bann nagy haszonnal lehet élni.

